

शिक्षणातील प्रश्नांकडून उत्तरांकडे जाण्याचा एक मासिक प्रयत्न
शिक्षणात मूलगामी परिवर्तनाची वाट शोधणारा एक मासिक प्रकल्प
शिक्षणाकडे सर्व दिशांनी पाहणारा एक मासिक दृष्टिक्षेप

आनंददायी शिक्षणव्यवस्थेत मुलांचे स्वातंत्र्य जपणे याचा अर्थ
मुलांचे स्वातंत्र्य लक्षात घेऊन त्यानुसार त्यासाठीच्या
शिक्षणव्यवहाराची मांडणी करणे.

संपादक
रमेश पानसे
कार्यकारी संपादक
डॉ. वैखरी वैद्य
संपादन साहाय्य
मुग्धा नलावडे
व्यवस्थापकीय संपादक
प्रसाद मणेरीकर
संचालक
अदिती नातू
कार्यकारी संचालक
अजित मंडलिक
संपादन मंडळ
डॉ. द. ना. धनागरे
डॉ. हेमचंद्र प्रधान
विवेक सावंत
आशिष पेंडसे
कायदेतज्ज्ञ
आणि सल्लागार
हेमांगी जोशी
सल्लागार मंडळ
डॉ. राम ताकवले
डॉ. जब्बार पटेल
कुमार केतकर
प्रमोद लेले
दीपक घैसास
डॉ. चंद्रहास देशपांडे
अच्युत गोडबोले
मुखपृष्ठ
राजू देशपांडे
आतील चित्रे
अपर्णा कुलकर्णी
सजावट / मांडणी
आरती निरंतर

शिक्षणवेध

वर्ष : तिसरे / अंक पहिला / जुलै २०१२ / मूल्य : ४० रुपये

REGD. NO. MAHMAR / 2010 / 37640

संपादकीय / रमेश पानसे / ५
जडण घडण / अनिल जोशी / ७
ध्यास : शिक्षणातील उत्तमतेचा / विवेक सावंत / १४
डॉ. राम ताकवले : वेध व्यक्तिमत्वाचा / डॉ. पंडित विद्यासागर / २६
'विकास शिक्षणाचा' पथदर्शक प्रकल्प / डॉ. कैलास बवले / ३०
शिक्षणक्षेत्रातील प्रयोगशील व्यक्तिमत्व / सी. के. देसाई / ३४
भविष्यकालीन शिक्षणाचा वेध / डॉ. राम ताकवले / ४०
वृत्तविश्व / ४५
ग्राममंगल वार्ता / ५०
प्राचीन भारतातील विद्यापीठे / सुनित पोतनीस / ५१
कलाशिक्षणाची गरज / अपर्णा कुलकर्णी / ५३
बालकेंद्री शिक्षणातील नवा प्रयोग / प्रतिभा भराडे / ५७
पुस्तक परीक्षण / हिमाली वतनदार / ६१
'अक्षर' ओळख / सुषमा पाध्ये / ६४

संपादकीय व कार्यालयीन पत्रव्यवहार

ग्राममंगल शिक्षणवेध

गांधी भवन परिसर, अंधशाळेशेजारी, कोथरुड, पुणे ४११ ०३८.

मेल - shikshanvedh@grammangal.org, संवाद : ०२० २५३८६६८७

प्रसिद्धी आणि जाहिरात संपर्क : अजित मंडलिक

२२, यमुना, शास्त्री हॉल, जे. डी. मार्ग, मुंबई ७.

संवाद : ०९८६९०४९८४९

बँकर्स : दि ठाणे जनता सह. बँक लि.

हे मासिक मुद्रक-प्रकाशक अजित मंडलिक यांनी ग्राममंगल संस्थेसाठी इम्प्रेसन, २२, यमुना, शास्त्री हॉल, जे. डी. मार्ग, मुंबई ७ येथे छापून त्याच ठिकाणाहून प्रसिद्ध केले.

॥ संपादकीय ॥

समाजविकासकेंद्री शिक्षणाकडे...

एकविसावे शतक हे नवनवोन्मेषांचे जग असणार आहे. याची कल्पना आता आपल्याला आली आहे. यालाच 'ज्ञानयुग' असेही संबोधले जाते याचे कारण उघड आहे. नवज्ञाननिर्मितीचे कार्यच मुळी नव्या कल्पना स्फुरणे, त्या प्रत्यक्षात येण्यासाठी शास्त्र व तंत्र यांच्या संशोधनांची कास धरणे त्यातून मग अशा कल्पनांचे व्यावहारिक रूप प्रत्यक्षात येणे, या गोष्टी घडत असतात. त्यामुळे नवकल्पना आणि नवज्ञान यांचे साहचर्य आहे. परंतु जेव्हा ज्ञानाच्या क्षेत्रात नवकल्पनांची पालवी फुटते तेव्हा देशविकासालाच नवीन गती प्राप्त होते. मात्र व्यावहारिक समाजात अशी ज्ञानक्षेत्राला वाहून घेणारी आणि त्यातही नवकल्पना निर्मितीची प्रतिभा असणारी मंडळी दुर्मिळच असतात. डॉ. राम ताकवले हे अशा दुर्मिळापैकी एक आहेत, म्हणून आपण त्यांचा आदर करीत आहोत; त्यांचा हा शिक्षणवेध-विशेषांक प्रकाशित करून त्यांचा सत्कार करीत आहोत.

डॉ. राम ताकवले नुकतेच, त्यांच्याही नकळत, ऐंशी वर्षांचे झाले. अलीकडेच याप्रित्यर्थ त्यांचा मोठ्या प्रमाणावरील सत्कार महाराष्ट्र ज्ञान महामंडळाच्या पुढाकाराने, पुण्यामध्ये करण्यात आला. सत्काराच्या वेळी सत्कारमूर्तींना काही उचित अशी भेट देण्याचा प्रघात आहे. मात्र, या आगळ्या-वेगळ्या सत्कारात डॉ. ताकवले यांना, महाराष्ट्र ज्ञान महामंडळाने भेटवस्तू

प्रदान न करता, डॉ. ताकवले यांच्या नव्या समाजविकासकेंद्री शिक्षणाच्या कल्पनेला सर्वतोपरी वाहून घेऊन ती यशस्वी करण्याचे आश्वासनच मुळी त्यांना भेट म्हणून देण्यात आले. ही घटना खूपच महत्त्वाची आहे. एकीकडे, महाराष्ट्र ज्ञान महामंडळाने डॉ. ताकवले यांच्याबद्दलची 'उक्ती-कृतज्ञता' व्यक्त न करता 'कृती-कृतज्ञता' व्यक्त करण्याचे ठरविल्याने डॉ. ताकवले यांच्या नव्या संकल्पनेचे महत्त्व अधोरेखित झाले आणि त्याचबरोबर त्या संकल्पनेला प्रत्यक्षात उतरण्याची शक्यताही निर्माण झाली. दुसरीकडे डॉ. राम ताकवले यांच्या आजवरच्या अनेक कल्पनांप्रमाणेच याही कल्पनेला, व्यवहाराच्या मुशीमध्ये तावून-सुलाखून घेण्याची संधीही प्राप्त झाली; याचा विशेष आनंद होतो.

डॉ. ताकवले यांनी आपले आजवरचे सारे आयुष्यच शिक्षणकार्याला, शिक्षणविचाराला वाहिलेले आहे. या अंकात आलेल्या त्यांच्या विविध सहकाऱ्यांनी लिहिलेल्या लेखांतून त्यांच्या या कार्य-विचारांची ओळख वाचकांना होईलच. परंतु, वयाच्या ऐंशीच्या उंबरठ्यावर ते मांडू पाहत असलेल्या 'समाजविकासकेंद्री शिक्षणविचारा'च्या संकल्पनेविषयी चार शब्द लिहिणे आवश्यक आहे.

कोणत्याही समाजव्यवस्थेतील शिक्षण हे व्यक्तीसाठी असतेच; पण त्याचवेळी ते व्यक्तिकरवी

समाजासाठीही असते. व्यक्ती बरोबरच समाजाच्या गरजांची पूर्तीही शिक्षणाला करायची असते. समाजाच्या या गरजा प्रामुख्याने वस्तू व सेवा उत्पादनाच्या आणि नैतिक मूल्यनिर्मितीच्या असतात. त्यासाठी अर्थातच भौतिक भांडवलाबरोबरच मानवी भांडवलाची मोठी गुंतवणूक व्हावी लागते आणि शिक्षणाने आवश्यक त्या गुणवत्तापूर्ण मानवी भांडवलाची निर्मिती करावी, अशी अपेक्षा शिक्षणाकडून असते.

माणसाची समाज गरजांनुसारी तयारी करण्याचे काम शिक्षणाला द्यायचे असेल तर शिक्षणाचे एक वेगळेच स्वरूप डोळ्यासमोर आणावे लागेल. समाजविकासाची कल्पना समोर ठेवून, समाजविकासाची दिशा लक्षात घेऊन म्हणजे, 'समाजविकासकेंद्री' अशा शिक्षणरचना घडवावी लागेल. आजचे शिक्षण तसे नाही; त्यामुळे,

या नव्या दिशेने जायचे तर शिक्षणात पायाभूत परिवर्तनच करावे लागेल आणि आपला आजवरचा अनुभव असा आहे की, शिक्षणातील लहानमोठा कोणताही बदल हा समाजमानसात बदल झाल्याशिवाय परिणामकारकरित्या व्यवहारात उतरू शकत नाही. त्यामुळे समाजविकासकेंद्री शिक्षणाची संकल्पना वास्तवात आणण्यासाठी, शिक्षणविकासाचे प्रारूप ठरविणे, त्या अनुषंगाने शिक्षणरचना आखणे, त्यासाठी समाजमन तयार करीत जाणे आणि प्रयोगपातळीवर अशा नव्या शिक्षणाचे नमुने तयार करणे अशी अनेक आघाड्यांवर एकाच वेळी लढाई करावी लागणार आहे. फार मोठे आव्हान स्वीकारावे लागणार आहे. ताकवलेसरांची प्रतिभा हे आव्हान सहज पेलील; आपल्यासारख्या कार्यकर्त्यांना जीवाची बाजी लावावी लागणार आहे!

वार्षिक वर्गणी रुपये ४००/-

त्रैवार्षिक वर्गणी रुपये १०००/-

किंवा ग्राममंगल संस्थेला १०,००० रुपये वा अधिक देणगी द्या.

'८० जी' कलमाखाली आयकरातून सूट मिळवा आणि दरमहा 'शिक्षणवेध'चा अंक ही मिळवा.

वर्गणी / रोख / चेक / ड्राफ्टने 'ग्राममंगल' या नावाने पाठवू शकता.

मुंबई-पुणे बाहेरील चेकसाठी रुपये ३०/- वटणावळ आवश्यक.

ग्राममंगल
शिक्षणवेध

पुणे कार्यालय :

ग्राममंगल, गांधीभवन परिसर, अंधशाळेशेजारी,

कोथरुड, पुणे ४११ ०३८. संवाद : ०२० २५३८६६८७

जडण घडण

अनिल जोशी

मुळातच एका अत्यंत छोट्या आणि सोयी-सुविधांपासून दूरस्थ असणाऱ्या गावातील म्हणजे देवराष्ट्रे या खेड्यातील यशवंतरावांचे बालपण हा काळ समजावून घेण्यातला आहे. शालेय शिक्षण घेताना आलेल्या असंख्य अडचणी, मुळातच शिक्षणाने माणूस प्रगल्भ होतो, स्वतःचे आणि समाजाचे दुःख, दारिद्र्य दूर करण्यास समर्थ होतो, यासारखा विचार, दिशा, मार्गदर्शन देणारी माणसंच त्यांच्या अवती-भवती नव्हती तरी देखील त्यांना लाभलेली आरंभीची शिकवण ही त्यांच्या आईकडची म्हणजे विठाईकडची होती. आई-पालक-शिक्षक या तीनही स्तरावर त्यांच्या आईने स्वीकारलेली जबाबदारी आणि परिस्थितीस सामोरे जाण्यासाठी आवश्यक असणारे मानसिक सामर्थ्य, परिस्थितीचे

१ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाली. या राज्याचे पहिले मुख्यमंत्री होते यशवंतराव चव्हाण, २०१२-१३ हे यशवंतरावांचे जन्मशताब्दी वर्ष ! आरंभीच्या काळात यशवंतरावांनी महाराष्ट्राच्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक क्षेत्राची अत्यंत द्रष्टेपणाने आखणी केली. त्या अनुषंगाने योजना तयार केल्या, सामान्य माणूस विकासाच्या केंद्रस्थानी ठेवला.

समाज विकास हा शिक्षण विकासाखेरीज शक्य नाही हे सूत्र यशवंतरावांनी जाणले, आणि प्राथमिक, माध्यमिक, महाविद्यालयीन व विद्यापीठीय शिक्षणाबरोबरच अनौपचारिक शिक्षणाची विविध दालने खुली केली. शिक्षणामध्ये सर्वांथाने आधुनिकता आणण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला.

या शताब्दीनिमित्त महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण आणि महाराष्ट्रातील शिक्षणविकास यावर आधारित काही विचारांचा या लेखमालेद्वारे परिचय करून देण्याचा हा प्रयत्न. या मालिकेतील हा तिसरा लेख.....

आकलन, संस्कारांचा ठेवा आणि जीवन जगायचे तर नियतीपेक्षा नीतीच्या आधाराने जगायचे ही विठाबाईंच्या स्वभावातील, वागण्या-वृत्तीतील वैशिष्ट्ये हीच यशवंतरावांच्या बालजीवनास दिशा देणारी, त्यांच्या जीवनास घडविणारी महत्त्वाची साधने ठरली होती. ग्रामीण जीवनातील भोळा भाव, भक्तीभाव, भाबडेपण यांच्यासह विठाबाई जगल्या खऱ्या पण या सर्वांतून त्यांनी यशवंतरावांना एक वेगळा मंत्र दिला आणि त्या संस्कारांना जाणीवपूर्वक विकसित करण्यासाठी यशवंतरावांनी स्वयंप्रेरणे आपल्या भावी जीवनाची बैठक

निश्चित केली. शाळेतील औपचारिक शिक्षण हे त्यांना लिहायला-वाचायला शिकविणारे होते पण काय लिहायचे, कसे लिहायचे, काय वाचायचे आणि कसे वाचायचे याचे बाळकडू म्हणजे त्यांना लाभलेले मातृमुखी संस्कार भारलेले शिक्षण ! आईने यशवंतरावांच्या भावी जीवन वाटचालीची जाणीवपूर्वक केलेली जडण-घडण हाच आपला अविस्मरणीय ठेवा होता याची भावपूर्ण मान्यता यशवंतरावांनी वेळोवेळी व्यक्त केली होती. त्यांची आई ही त्यांची पहिली सुजाण शिक्षिका होती. विठ्ठलने यशवंतरावांना माणसं वाचायला शिकवलं. तीच त्यांची समाजशिक्षिका होती.

आपल्या आईची आठवण सांगताना यशवंतराव लिहितात, ‘माझी आई शाळेत शिकली नव्हती, पण शिक्षणाचे मोल ती मनोमन जाणत होती. आमच्या घरची तशी गरिबीच असली तरी संस्कारांनी आई श्रीमंत होती. ही श्रीमंती आम्हा मुलांपर्यंत पोहचविण्याचा तिचा सततचा प्रयत्न होता.’

यशवंतरावांच्या मनामध्ये आपल्या आईविषयी केवळ भोळा भक्तीभाव नव्हता. आपल्या जीवनाचे शिल्प अधिक सौंदर्यपूर्ण बनविण्यात तिचे संस्कार हेच खरे मानकरी होते ही कृतज्ञता त्यांच्या मनी खोलवर

॥ शिक्षणवेध ॥ जुलै २०१२ ॥८ ॥

रूजली होती. चार भिंतीतल्या शालेय शिक्षणाने आपणास काय दिले आणि जन्मदात्या आईने आपल्या भावी जीवनासाठी कोणती शिदोरी दिली याची यशवंतरावांना पुरेपूर जाण होती. घरची आई आणि शिक्षण याचे दाट नाते त्यांना समजत होते. आईकडून त्यांना जीवन शिक्षणाचे धडे योग्य वयातच मिळाले. शिक्षणाने येणाऱ्या मोठेपणापेक्षा संस्कारांनी येणारे मोठेपण टिकावू स्वरूपाचे आणि अमोल आहे याचा अनुभव त्यांना जीवनाच्या वाटचालीत पदोपदी आला होता. राजकीय जीवनामध्ये पुढे आलेले चढउतार, ताणतणाव, मानापमान या सर्वांना सामोरे जाताना भावनेचा आणि विचार-वर्तनाचा संयम हाच रामबाण उपाय असल्याची कबुली यशवंतरावांनी अनेक प्रसंगी दिली आहे. ‘मातृमुखेन शिक्षणम्’ हाच त्यांना मिळालेला ठेवा होता तर्कतीर्थ जोशी नेहमी सांगत की, ‘आईची मांडी ही पहिले विद्यापीठ असते.’ यशवंतरावांनी याच विद्यापीठात मनस्वी शिक्षणाचे धडे गिरविले. देवराष्ट्रे गावाचा परिसर जसा यशवंतरावांना घडविण्यास कारणीभूत ठरला तसेच त्यांचे कराड येथील टिळक हायस्कूल मधले शिक्षण त्यांच्या तारूण्यास आकार देण्यास कारणीभूत ठरले. चार भिंतीमध्ये दिले जाणारे शिक्षण मर्यादित आहे याची जाणीव होताच यशवंतराव शालेय शिक्षणकाळात विविध सहशालेय उपक्रमात सहभागी झाल्याची अनेक उदाहरणे आहेत. नोकरी आणि चाकरी या रस्त्याने नेणारे शिक्षण व्यक्तिमत्त्वाला आकार देणारे नाही हे त्यांना पटत होते. शालेय मित्रांच्या सहवासात निर्माण झालेल्या आवडी-निवडी, छंद, स्वयंस्फूर्तीने घेतलेल्या विविध उपक्रमातील सहभाग हे त्यांच्या मनास आकार देणारे ठरले. आपल्या मित्रांच्या समवेत नाटके पहाणे, वक्तृत्व स्पर्धेमधून आपले विचार स्वतंत्रपणे मांडणे, क्रीडा स्पर्धातील सहभाग आणि त्याचबरोबर जोपासलेला बहुश्रुतपणा याद्वारे मिळालेले शिक्षण शालेय शिक्षणापेक्षा अधिक व्यापक आणि सकस आहे हे त्यांनी अचूकपणे हेरले होते. परिसर, परंपरा,

छंद, उपक्रम या बाबी जीवन शिक्षणास सहाय्यभूत ठरतात. हा यशवंतरावांना उपयुक्त ठरलेला विचार होता. वास्तविक त्यांच्या शालेय शिक्षण कालात त्यांच्यामध्ये काही ठराविक नेतृत्वगुण प्रत्ययास आल्याची नोंद सापडत नाही पण विविध उपक्रमांतील प्रत्यक्ष कृतीयुक्त सहभाग हीच त्यांना अत्यंत प्रेरणादायक बाब वाटली. तत्कालीन नटश्रेष्ठांची नाटके पाहण्याचा हव्यास ही बाब यशवंतरावांच्या व्यक्तिमत्वात वास करणाऱ्या नाट्य रसिकतेस साद घालणारी ठरली. पिटातल्या स्वस्त तिकीटात त्यांनी अनेक नाटके मनमुराद पाहिली. 'मृच्छकटीक' हे संगीत नाटक पहाटेच्या उत्तरार्धापर्यन्त दंग होऊन त्यांनी पाहिले. कोल्हापूरला जाऊन केशवराव दाते यांचे 'प्रेमसन्ध्यास' पाहण्यासाठी जाणे झाले आणि माधवराव घाटगे या शारीरिक शिक्षण विषय शिक्षकाने आपणास कशी साथ दिली याचे रसभरित वर्णन यशवंतरावांनी आपल्या अविस्मरणीय घटना मध्ये नोंदविले आहे. अनुभवातून झालेले शिक्षण यशवंतरावांनी मनापासून स्वीकारले हा त्यांच्यातील स्वभावविशेष त्यांच्या व्यक्तिमत्वास आकार देणारा ठरला.

औंधाच्या राजाने औंधाच्या छात्रालयात शिक्षण घेणाऱ्या मुलांना एका प्रसंगी विचारले 'अरे, तुम्ही पुढे कोण होणार, तुम्हाला काय करायला आवडेल', आणि 'आपणास सायकल तयार करायला आवडते' या लक्ष्मणराव किल्लोस्कर या विद्यार्थ्याने दिलेल्या उत्तरावर औंधाच्या राजाने भावी उद्योगपती पाहिला. महाराष्ट्राच्या उद्योगक्षेत्रात किल्लोस्कर हे नाव इतिहास नोंद म्हणूनच कोरले गेले. यशवंतराव चव्हाण कराडच्या टिळक हायस्कूलमध्ये शिकत असताना शोणोलीकर सरांनी यशवंतरावांच्या एका इच्छा नोंदीत 'मी यशवंतराव होणार' हे उत्तर वाचले आणि त्यात त्यांच्या मनात अहंकार असल्याचा शेरा नोंदवला. पण शाळेचे हेडमास्तर होते श्री. पाठक सर ! त्यांच्या कानी घडल्या प्रकाराची हकीगत गेली आणि पाठक सर म्हणाले, 'यात गैर

काय आहे ? आपले व्यक्तिमत्व वाढविण्याचा प्रयत्न करण्याची तुम्ही इच्छा आहे; असा त्याचा अर्थ आहे, आणि तो योग्य आहे. शोणोलीकर तुला काही म्हटले असतील, तर त्याकडे तू लक्ष देऊ नकोस. यशवंतरावांनी स्वतःमध्ये दडलेल्या नेतृत्वगुणाची चुणूक शालेय स्तरावरच व्यक्त केली. आणि त्या त्यांच्यात वसलेल्या गुणास पाठक सरांनी गतीशील केले. याचा स्पष्ट अर्थ असा की, स्वतःमधील क्षमतांची आणि गुणांची ओळख स्वतःस योग्य वयात होणे आणि या दोनही बाबी विकसित करण्याचे प्रयास करणे हा त्यांच्या स्वयंशिक्षणाचा स्वतंत्र प्रयोग होता.

अनुभवातून शिक्षण ही प्रक्रिया यशवंतरावांनी बालवयातच स्वीकारली होती. हे अनुभव कधी आनंद देणारे, कधी सुखावणारे, कधी उद्विग्न करणारे, कधी संकट मालिकेसमोर येणारे, त्या साऱ्यांना स्वीकारायचे आणि त्यांतूनच अनेक नवनवीन विचार करत या बऱ्या वाईट अनुभवांना पचवायचे ही त्यांना मिळालेली दृष्टी त्यांनी ह्यातभर जोपासली. कटु-त्रासदायक अनुभव आपल्यातील संयम वृद्धिंगत करतात हे त्यांनी जाणले आणि यशवंतरावांच्या जीवनपटाचा प्रत्येक टप्पा त्यांच्यातील 'संयम' पुढे आणतो.

'संकटांची सुद्धा चव घ्यावी लागते. खडीसाखरेची गोडी माहीत नसलेल्या माणसाने ती खाल्याशिवाय तिच्या गोडीचे ज्ञान होत नाही, तसेच संकटाचे आहे. ती सामाजिक असोत, राजकीय असोत, ती चाखावीच लागतात. निश्चयी लोक आपल्या कार्यापासून कधी उद्विग्न होत नाहीत, याबद्दलचे दाखले मी जेव्हा इतिहासात वाचतो, त्यावेळी संकट चाखायची, ती कशासाठी, हे उमजतं.

निवृत्ती नाथांचं एक प्रसिद्ध वचन आहे.

'अनुभवाचे पोटी ज्ञान हेची फळ'

यशवंतराव अनुभवातून खऱ्या अर्थाने अधिक शिकले. यशवंतरावाची राजकीय, सामाजिक, साहित्यिक,

सांस्कृतिक विचार विकासाची खरी बैठक तयार झाली ती कारावासाच्या पंधरा महिन्यांच्या काळात. युवावृत्तीस साजेशी असणारी भावनाशीलता हळूहळू ओसरत गेली आणि नव विचारांची, विचारप्रणालींची रूजवण होत राहिली ती याच काळात, माणूस जसा परंपरेतून शिकतो, जसा संस्कारातून शिकतो, जसा अनुकरणातून शिकतो, जसा अनुभवातून शिकतो तसा तो सहवासातून शिकतो. असे सहवासातून शिकणे केव्हा केव्हा पुढील विचारांची, वर्तनाची दिशा निश्चित करण्यास सहाय्यभूत ठरते. स्वतः शिकणे आणि सहवासात आलेल्या व्यक्तींच्या विचार-भावना-कृती यांच्या चोरखंदळवृत्तीने केलेल्या चिकित्सेतूनही अधिक शिकतो. यशवंतरावांच्या बाबतीत ही गोष्ट अधिक महत्त्वाची आणि वैचारिक खोलीची ठरली. येरवड्याच्या कारावासातील बरेंक नंबर १२ हे त्यांच्या दृष्टीने मुक्त विचारांचे व्यासपीठ आणि विद्यापीठ ठरले. रावसाहेब पटवर्धन आणि आचार्य भागवत या दोन विचारवंतांचा-विद्वानांचा, ध्येयवादी राजनितीज्ञांचा यशवंतरावांना प्रथमच सहवास याच येरवड्याच्या कारावासात घडला. मुख्य म्हणजे ही राजकैदी मंडळी व्यासंगी असल्याने झालेला प्रचंड प्रमाणातील ग्रंथव्यवहार, ग्रंथचिकित्सा आणि वाचन, चर्चा यातूनच यशवंतरावांची खरी वैचारिक घडण झाली.

याच बारा नंबरच्या बरेंकीमध्ये श्री. अतीतकर, आयुर्वेदाचार्य मामा गोखले, वि. म. भुस्कुटे, एस. एम. जोशी, आचार्य भागवत ही कर्तृत्ववान विद्वान मंडळी एकत्रित होती आणि यांच्याच विविध राजकीय विचारांचा ठसा ऐन तारूप्यात असणाऱ्या यशवंतरावांच्यावर झाला. याच बरेंकीमध्ये जी तरूणमंडळी कैदी म्हणून एकत्रित आली त्यातील अनेकजण व्यासंगी आणि वैचारिक चर्चा करणारी असल्याने त्यामध्ये आपणही सहभागी होणे हिताचे आहे हे, आवश्यक असल्याची जाणीव यशवंतरावांना झाली. हा काळच म्हणजे भारतीय सुशिक्षित युवकांना वैचारिक दृष्ट्या कार्यप्रवण करणारा

॥ शिक्षणवेध ॥ जुलै २०१२ ॥१० ॥

होता. जागतिक पातळीवरचे एम्. एन. रॉय यांच्यासारखे विद्वान आणि त्यांचा विचार प्रभाव या गोष्टी ही तरूण मंडळी अनुभवत होती. राजकारण आणि समाजकारण, साहित्य आणि संस्कृती हे या सर्वांच्या आवडीचे आणि चर्चेचे विषय होते. यशवंतरावांना ही फार मोठी जडण-घडणीची संधी प्राप्त झाली होती. आचार्य भागवत यांच्या वैचारिक उंचीने ते भारावून जाणे सहाजिक होते. हा वैचारिक सहवास स्मृतिपटलावर अत्यंत खोलवर उमटला होता. आचार्य भागवत यांची या कारावासातील आठवण सांगताना यशवंतराव सांगत असत, 'आचार्य भागवतांनी माझ्या सारख्या शिक्षित तरूणांना एकत्र बोलावून सांगितले, तुम्ही तुमचा येथील वेळ, बुद्धी आणि मन संस्कारित करण्याच्या प्रयत्नात घालवा. जेव्हा केव्हा वेळ मिळेल तेव्हा येथे असलेल्या माणसांची ओळख करून त्यांच्या सहवासाचा लाभ घ्या, तसेच येथे उपलब्ध होणारी पुस्तके वाचून, त्यांचाही उपयोग करून घ्या'. देशातील अनेक थोर विचारवंत नेत्यांनी कारावासाच्या कालावधीत केलेले चिंतन हे मराठी नव्हे देशपातळीवरच्या साहित्य क्षेत्रात ग्रंथरूपाने टिकून राहिले. खुद्द लोकमान्य टिळकांचा मंडालेल्या कारावासातील काळ झगीतारहस्यज्ञ निर्मितीत गेला. तीच घटना वि. दा. सावरकर यांचे बाबतीत घडली. विनोबा भावे आणि साने गुरूजी यांच्या कारावासातील एकत्र सहवासाने गीताप्रवचने जन्मास आली. खुद्द नेहरूंनी आपला कारावासातील कालावधी चिन्तनात आणि लेखनात व्यतीत केला. त्यातून झडिस्कव्हेरी ऑफ इंडियाहून हा ग्रंथ सिद्ध झाला. या सर्वांचा कारावासातील काळ हा एका अर्थाने देश-विदेशातील भावी घटनांची दिशा ठरविण्यात सहाय्यभूत ठरला. यशवंतरावांचा हा पंधरा महिन्यांचा कारावास म्हणजे अनौपचारिक वैचारिक जडण-घडणीचे महत्त्वाचे केंद्र ठरले.

राजकीय सत्याग्रहींचा हा वैचारिक मंथनाचा मेळावा म्हणजे यशवंतराव आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांना

वारंवार प्राप्त होणारी वैचारिक मेजवानी होती. राघूअण्णा लिमये, ह. रा. महाजनी यांचा सहवास आणि विशेषतः वि. म. भुस्कुटे यांनी घातलेली वैचारिक घडी यशवंतरावांच्या राजकीय मतप्रणालींच्या सखोल अभ्यासास सहाय्यभूतच ठरली. खुद्द ह. रा. महाजनी संस्कृतभाषा तज्ज्ञ असल्याने त्यांचे प्राचीन ग्रंथांचे वाचन होतेच. पण त्याचबरोबर आधुनिक साहित्याचा त्यांचा व्यासंग गाढा होता. खुद्द महाजनी यांना तरूण आणि व्यासंगी होऊपहात असलेल्या विद्यार्थी दशेतील कैद्यांना शिकविले. खुद्द यशवंतरावांना कालिदासाच्या साहित्याची ओळख होतीच, त्यांनी यापूर्वीच 'मेघदूत' अभ्यासले होते. आणि ह. रा. महाजनी यांच्यासारख्या संस्कृत तज्ज्ञाच्या पायाशी बसून 'शाकुंतल' आणि संपूर्ण कालिदास ऐकण्याची संधी त्यांना लाभली. या संस्कृतच्या शास्त्रशुद्ध अभ्यासाने यशवंतराव मनाने आणि विचारांनी अधिक सुसंस्कृत, जाणकार रसिक आणि साहित्यप्रेमी म्हणून पुढे घडत राहिले. एकीकडे भारतीय अभिजात संस्कृत साहित्याशी ह. रा. महाजनी यांनी या तरूण विद्यार्थ्यांची नाळ जोडली तर त्याच काळात आचार्य स. ज. भागवतांनी या तरूण कैद्यांना 'शेक्सपिअर' शिकविला. त्यांनी या तरूणांना 'ज्युलिअस सिझर' शिकविला. यशवंतरावांना पौर्वात्य आणि पाश्चिमात्य विश्वातील अभिजात साहित्यकृतींचा जो परिचय झाला. त्यातूनच त्यांची भावनिक-वैचारिक घडण झाली. साहित्यातील इतिहास समजावून देताना संदर्भांचे आणि घटनांचे अन्वयार्थ तर्कशुद्ध रितीने कसे लावायचे याचा वस्तुपाठ याच काळात दीर्घकाळ त्यांना मिळत गेला. भागवत यांच्यासारखे कट्टर आणि निष्ठावंत गांधीवादी याच तरूणांना गांधीवादाबरोबर मार्क्सवाद सांगत राहिले. या सर्व तरूणांचे खऱ्या अर्थाने राजकीय शिक्षण घडण्याचे ठिकाण होते येरवड्याचा कारागृह ! वि. म. भुस्कुटे यांनी सांगितलेला समाजवादाचा व्यावहारिक अर्थ या तरूणांना बरेच काही शिकवून गेला. भुस्कुटे म्हणत,

'निव्वळ समाजवादी पोकळ भाषा बोलून काही काम भागणार नाही, तर समाजवादाचा शास्त्रीय विचार करून त्या विचाराची पद्धती राजकीय लढ्यात स्वीकारल्याखेरीज हिंदुस्थानला स्वातंत्र्य मिळणार नाही'. यशवंतरावांना देशी-प्रांतिक भाषेतील वैचारिक साहित्यामध्ये रूची जशी निर्माण झाली त्याचबरोबर इंग्रजीतील वैचारिक साहित्याकडेदेखील ते आकर्षिले गेले होते. याचकाळात त्यांनी बट्रॉड रसेल यांचे 'गेटस् टू फ्रीडम' हा ग्रंथ अभ्यासला. तसाच त्यांनी रशियन क्रांतीची वर्णने करणारे ग्रंथ याच ठिकाणी अभ्यासले. जॉन रीड यांचे 'टेन डेज् डॅट शुक् द वर्ल्ड' हा ग्रंथ त्यांच्या वाचनात आला. साहित्याबरोबरच राजकीय क्रांतीचा अभ्यास हा भाग यशवंतरावांचे व्यक्तिमत्व कसा घडवत गेला याची ही साक्ष आहे. त्यांना लेनीनचा आणि एम्. एन्. रॉय यांचा वैचारिक परिचय येथेच झाला. 'कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो' या पुस्तकाचे भुस्कुटे यांनी सांगितलेले तपशील यशवंतरावांच्या राजकीय जडण-घडणीशी संबंधित आहेत हे निर्विवाद!

सावरकरांचे 'गोमंतक' आणि 'कमला' या साहित्यकृतींची, रवींद्रनाथांच्या 'गीतांजली'ची ओळख आचार्य भागवतांमुळेच आपणास झाली हे यशवंतराव अभिमानाने सांगत असत.

१९३२ हे वर्ष आणि त्यात यशवंतरावांची झालेली वैचारिक आणि भावनिक जडण-घडण या त्यांच्या भावी जीवनातील आरंभवाटा होत्या. ते म्हणत, 'माझे जेलमधले जीवन म्हणजे माझे विद्यापीठीय शिक्षणाचे दिवस होते.'

यशवंतरावांच्या व्यक्तिमत्व घडणीमध्ये ज्या घटना, व्यक्ती, विचारप्रणाली, वातावरण, व्यासंग, साहित्यकृती आधारभूत ठरल्या त्यातून त्यांचे खरे शिक्षण हे शालाबाह्य अनुभव विश्वाशीच अधिक जवळचे नाते सांगणारे आहे याची खात्री पटते.

■

॥ व्यक्ति विशेष ॥

डॉ. राम ताकवले जीवनपरिचय

डॉ. ताकवले यांचे जीवनचरित्र पाहिले की आपण थक्क होऊन जातो. केवळ शिक्षणक्षेत्रालाच नव्हे तर ज्ञानक्षेत्राला त्यांनी आपले आयुष्य समर्पित केले आहे. आपल्या शिक्षणाचा, ज्ञानाचा, अनुभवाचा उपयोग

गावी झाला. सुरुवातीचे त्यांचे शिक्षण तिथेच झाले. पुणे विद्यापीठाची भौतिक शास्त्रातील पदवी ते प्रथम क्रमांकाने उत्तीर्ण झाले. उच्च शिक्षण त्यांनी पुणे विद्यापीठातून घेतले, तर पी. एच.डी. मॉस्को विद्यापीठातून

समाजासाठी विशेषतः विद्यार्थ्यांसाठी कसा करता येईल याचा त्यांनी चिरंतन ध्यास घेतला आहे. 'समाजविकास केंद्री' प्रकल्प ही त्याचीच निर्मिती आहे.

डॉ. ताकवले यांचा जन्म १९३३ साली पुणे जिल्ह्यातील पुरंदर तालुक्यातील हरगुडे या छोट्या

मिळवली. रशियातून संशोधन पदवी प्राप्त केल्यानंतर फर्ग्युसन महाविद्यालयात व पुणे विद्यापीठात भौतिक शास्त्र विषयाचे अध्यापन केले. त्यावेळी त्यांनी सैद्धांतिक भौतिकशास्त्रामधील संशोधनावर भर दिला. वयाच्या अवघ्या ४५ व्या वर्षी ते पुणे विद्यापीठाचे कुलगुरू

॥ शिक्षणवेध ॥ जुलै २०१२ ॥१२ ॥

झाले. विद्यापीठाच्या नेतृत्व योजना, संशोधन आणि विकास कार्यक्रमात त्यांचा सक्रिय सहभाग होता. भौतिकशास्त्राच्या अध्यापनाकडून ते शिक्षणशास्त्राकडे आकर्षिले गेले. भारतातील लक्षावधी खेड्यातील सर्वसामान्य लोकांपर्यंत शिक्षण पोहचवण्याची महत्वाकांक्षी योजना त्यांनी आखली व पूर्ण करूनही दाखवली.

महाराष्ट्र शासनातर्फे मुक्त विद्यापीठ योजनेचा मसुदा तयार करण्यासाठी विशेष अधिकारी म्हणून त्यांची नियुक्ती झाली. यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठाचे पहिले कुलगुरू होण्याचा मान त्यांना मिळाला.

महाराष्ट्र विज्ञान परिषदेचे संस्थापक, सदस्य आणि अध्यक्ष म्हणून त्यांनी काम केले. त्यानंतर इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठाचे कुलगुरू म्हणून त्यांची नियुक्ती झाली. त्यावेळी त्यांनी संचार केंद्र सुरू केले. तंत्रज्ञान आणि शिक्षण यांचा समन्वय साधण्याचे कार्य डॉ. ताकवले यांनी केले.

असोसिएशन ऑफ इंडियन युनिव्हर्सिटीजचे (A.I.U) चे ते अध्यक्ष होते. Asian Association of Open Universities (A.A.O.U) चेही ते अध्यक्ष होते. AAOU चे 'अॅवॉर्ड ऑफ मेरिटोरिअस सर्व्हिस' मिळवणारे ते पहिले भारतीय होते. विद्यापीठ अनुदान आयोग (U.G.C) च्या विविध समित्यांचे ते सदस्य होते. असोसिएशन ऑफ कॉमनवेल्थ युनिव्हर्सिटीजच्या स्थायी समितीचे सदस्य म्हणूनही त्यांनी कार्यभार सांभाळला. तसेच इंटरनॅशनल कॉन्सिल ऑफ डिस्टन्स एज्युकेशनचे सदस्य म्हणून ते कार्यरत होते. यु. के. ओपन युनिव्हर्सिटी, जगातील पहिल्या मुक्त विद्यापीठाने डॉ. ताकवले डॉक्टरेट पदवीने सन्मानित झाले. कॉमनवेल्थ ऑफ लर्निंग (कॅनडा) च्या कामाच्या मूल्यमापनासाठी नेमलेल्या समितीचे सदस्य म्हणूनही त्यांनी केले. COC ची सन्माननीय फेलोशिप मिळवणारे पहिले भारतीय म्हणून त्यांचा गौरव झाला. कॉमन वेल्थ ऑफ लर्निंगची डि. लिट. पदवी

त्यांना मिळाली. साउथ एशिया विभागासाठी कॉमनवेल्थ ऑफ लर्निंगच्या अध्यक्षांचे ते सल्लगार आहेत.

डॉ. ताकवले MKCL -महाराष्ट्र ज्ञान महामंडळाचे संस्थापक, संचालक आहेत. I - CONSENT माध्यमातून उच्च दर्जाचे शिक्षण देण्यात डॉ. ताकवले अग्रेसर होते. शैक्षणिक परिवर्तनाशी संबंधित असलेल्या नेटवर्कचे (नेत्राचे) सचिव म्हणून ते कार्यरत होते. E-BBD च्या माध्यमातून शिक्षकांसाठी थेट प्रशिक्षण देण्याची सोय त्यांनी केली. पुण्यातील मराठा चॅम्बर्सच्या शिक्षण उपसमितीचे अध्यक्ष म्हणूनही त्यांनी काम केले. केरळ सरकारच्या राज्य मुक्त विद्यापीठ प्रयोगासाठी नेमलेल्या समितीचे अध्यक्ष म्हणून त्यांनी काम केले. इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ एज्युकेशन (IIE) या संस्थेचे संचालक होते. त्यांनी National Eligibility Test (NET) ची स्थापना केली.

त्यांच्या कार्याबद्दल बी. आर. आंबेडकर मुक्त विद्यापीठ आणि टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ पुणे यांची त्यांना डी. लिट ही मानाची पदवी देऊन त्यांचा सन्मान केला आहे. तसेच पुणे विद्यापीठाचा 'जीवनसाधना गौरव पुरस्कार' यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठाचा 'ज्ञानदूत पुरस्कार', पुरंदर गौरव, विठ्ठल रामजी शिंदे पुरस्कार, गुरूवर्य कानिटकर पुरस्कार, चतुरंग प्रतिष्ठानचा 'जीवनगौरव पुरस्कार', असे त्यांना मिळालेले पुरस्कार आहेत.

डॉ. ताकवले सरांसारखे दीपस्तंभ शिक्षणक्षेत्रातील कार्यकर्त्यांसमोर आदर्श म्हणून उभे आहेत. त्यांच्या विचारांच्या, ज्ञानाच्या प्रकाशत आपल्याला वाटचाल करायची आहे. त्यांच्या कार्याचे महत्त्व म्हणूनच आपल्याला जास्त आहे.

ध्यास : शिक्षणातील उत्तमतेचा

विवेक सावंत

१९७५-७६ सालची गोष्ट. मी पदार्थविज्ञान विषयात एस.वाय.बी.एस्सी. वर्गात शिकत होतो. पुणे विद्यापीठाने तेव्हा प्रा. राम ताकवले यांच्या पुढाकारातून शिक्षणप्रणालीत आणि मूल्यमापनात आमूलाग्र सुधारणा करण्याचा निर्णय घेतला होता. प्रश्नपेढीचा समावेश त्यामुळे आमच्या शिक्षणात प्रथमच झाला होता. अर्थातच हे या सुधारणेचं पहिलं व्हिलं वर्ष असल्याने 'उत्तरपेढीचा' बाजारात प्रवेश झालेला नव्हता! अंतिम परीक्षेच्या प्रश्नपेढीतील पन्नास टक्के प्रश्न प्रश्नपेढीतून निवडण्यात येणार होते. प्रश्नपेढीतील प्रश्नांची नीट उकल करता आली तर उत्तीर्ण होण्याची त्यामुळे विद्यार्थ्यांना एकप्रकारे

हमी मिळाली होती.

अलीकडे इतरत्र रूढ झालेली प्रश्नपेढी पध्दती आणि सरांची पध्दती यांत काही मूलभूत फरक होते. एक तर त्यातील एकाही प्रश्नाचं थेट उत्तर कुठल्याही क्रमिक किंवा संदर्भ पुस्तकात सापडणार नाही याची काळजी घेण्यात आलेली होती. पदार्थविज्ञानातील मूलभूत संकल्पनांचे नीट आकलन झाल्याशिवाय एकाही प्रश्नाची उकल करणं शक्य नव्हतं. संकल्पनांच्या उपयोजनावर भर देण्यात आला होता. सकृतदर्शनी कोणताही प्रश्न विद्यार्थ्याला सहज सुटेल असा वाटणार नाही अशी योजना होती. जटील समस्यांना विद्यार्थ्यांनी सामोरं जावं आणि विषयाचं सखोल अध्ययन करून त्या सोडवण्यातला आनंद लुटावा; शिक्षण अर्थपूर्ण व आनंददायक व्हावं, त्यात शिकविण्यापेक्षा शिकण्यावर भर असावा आणि विद्यार्थ्यांनी त्यांची बुद्धिमत्ता पुरेपूर पणाला लावावी हे हेतू त्यामागे होते. ज्ञानार्जनासाठी करायचा अभ्यास आणि परीक्षेतील 'मार्कार्जनासाठी' करायचा अभ्यास यांच्यातील परस्परविरोध किंवा फारकत संपुष्टात आणण्याची दिशा त्यात होती. प्रश्नपेढीतील प्रश्नांची संख्याही प्रश्नपत्रिकेतील प्रश्नसंख्येच्या मानाने अफाट होती. ती तयार करताना सरांनी अनेक सहकारी प्राध्यापकांचा सहभाग मिळवण्यात स्वतःचं संघटनकौशल्य पणाला लावलं होतं. हे नंतर कित्येक वर्षांनी मला

॥ शिक्षणवेध ॥ जुलै २०१२ ॥१४ ॥

समजलं. अनेक प्राध्यापकांनाही स्वतःच्या विषयाचे अनेक पैलू नव्याने समजले. हा या प्रयोगाचा श्रेयस्कर असा 'साइड इफेक्ट' होता. प्रश्नपेढीत अभ्यासक्रमातील सर्व भागांना स्पर्श करणाऱ्या प्रश्नांचा अंतर्भाव होता. त्यामुळे परीक्षेतील यशासाठी प्रश्नपेढीकडे वळणाऱ्या केवळ परीक्षार्थी वृत्तीच्या मुलांना आता खरे खुरे विद्यार्थी होण्याशिवाय पर्याय नव्हता. या सर्वांवर कळस चढावा अशी सरांची अप्रतिम प्रस्तावना प्रश्नपेढीच्या पहिल्याच पानावर छापली होती. प्रस्तावनेचा शेवट करताना 'अपार कष्ट घेऊन सखोल अभ्यास केल्यानंतरच मिळणाऱ्या यशासाठी माझ्या शुभेच्छा' असे खोचक पण प्रोत्साहित करणारे शब्द त्यांनी वापरले होते !

अर्थातच, ही प्रश्नपेढी रात्रंदिवस अभ्यास करून, चुकत चुकत योग्य रस्त्यावर येत, कधी खूप निराश होत तर कधी प्रफुल्लित होत, कल्पनाशक्ती लढवून, महाविद्यालयातील झाडाखाली किंवा कॅंटीनमध्ये मित्रांबरोबर गटचर्चा करून सोडवल्याचा आज एक फायदा जरूर झाला आहे, जटील समस्या व आव्हानांना सहज सामोरं जाण्याची आणि त्यांची पध्दतशीर सहउकल करण्याची क्षमता योग्य वयात विकसित झाली. समस्यापूर्तीबरोबरच तिच्या सोडवणुकीच्या प्रक्रियेतही आनंद घेण्याच्या आणि त्यातून स्वतःला सतत घडवत राहण्याच्या वृत्तीचा परिपोष झाला. खरं तर शिक्षण, शिक्षण म्हणजे यापेक्षा वेगळं काय असतं ?

पुण्यापासून दूर असलेल्या, शैक्षणिक साधनांचा, तज्ज्ञ मार्गदर्शकांचा, ज्ञानाच्या अन्य स्रोतांचा तुटवडा असलेल्या भागातील आम्हा विद्यार्थ्यांना या प्रश्नपेढीतील प्रश्न सोडवताना किती अडचणी येत असतील याची अतिशय संवेदनशील असलेल्या सरांना निश्चितच खंत वाटत असावी. पुढच्या काळात त्यांनी इलेक्ट्रॉनिक मीडिया रिसर्च सेंटरमध्ये केलेल्या दृकश्राव्य शिक्षणस्रोत निर्मितीच्या कामात विद्यार्थ्यांच्या या अडचणी त्यावेळच्या तंत्रज्ञानाने सोडवण्याचा प्रयत्न केलेला आपल्याला

दिसतो. अगदी अलीकडे शिक्षणात माहिती तंत्रज्ञानाच्या प्रभावी वापराचा त्यांनी ज्या हिरीरीने पुरस्कार केला आहे त्यातही या समस्येची उकल करण्याचा प्रयत्न आपल्याला दिसतो. गेली काही वर्षे इंटरनेटच्या माध्यमातून निर्माण होत असलेल्या ओपन एज्युकेशन रिसोर्सेस अर्थात मुक्त शिक्षणस्रोत निर्मितीच्या व वितरणाच्या जागतिक चळवळीचा ते सतत पुरस्कार करताना आपल्याला दिसतात तेही यामुळेच.

पदवीपेक्षा शिक्षणप्रक्रिया महत्त्वाची

पुढे १९७७ साली, मी पुणे विद्यापीठाच्या पदार्थविज्ञान विभागात पदव्युत्तर शिक्षणासाठी दाखल झालो. प्रा. एम.आर.भिडे आणि ताकवले सरांच्या स्फूर्तीदायी नेतृत्वाने उजळून गेलेल्या या विभागाचा तो सुवर्णकाळ होता. पुणे विद्यापीठाच्या निसर्गरम्य वातावरणात असलेल्या या विभागात शिक्षण आणि संशोधन या दोनच गोष्टींना स्थान होतं. आंतरराष्ट्रीय दर्जा राखण्याचा प्रयत्न होता. उत्साह आणि आनंद यांनी विलक्षण भारलेलं, पदव्युत्तर शिक्षणाला आणि संशोधनाला पोषक असं निकोप वातावरण होतं.

भूतकाळात रममाण होण्यापेक्षा भविष्यवेधाला प्राधान्य होतं. अद्ययावत ज्ञानशाखांचा, सिध्दांतांचा, तंत्रांचा, उपकरणांचा, प्रयोगांचा अभ्यासक्रमात समावेश करण्यावर कटाक्ष होता. जवळ जवळ सर्वच प्राध्यापकांना आणि संशोधन करणाऱ्या काही विद्यार्थ्यांना प्रगत देशांतील विद्यापीठात, प्रयोगशाळात पाठवून जागतिक दर्जाचं अध्ययन, अध्यापन आणि संशोधन कसं करावं याचा प्रत्यक्ष अनुभव दिला जात होता. त्यातल्या श्रेयस्कर परंपरांचं, पध्दतींचं डोळस अनुसरण (अनुकरण नव्हे) करण्याचा प्रयत्न सातत्यानं होत होता. आज ज्याला जागतिकीकरण म्हणतात त्याचे 'वसुधैव मार्केटम' स्वरूपातील नव्हे, तर ज्ञानक्षेत्रातील 'वसुधैव कुटुंबकम' स्वरूपातील सुखद वारे आम्ही तीस वर्षापूर्वीच प्रा.भिडे

आणि सरांच्या प्रयत्नामुळे अनुभवले होते.

विद्यार्थी आणि निष्णात प्राध्यापक ह्यांच्यातील संबंध आणि संवाद मोकळ्या आणि अनौपचारिक वातावरणात फुलत होते. वर्गाच्या आणि प्रयोगशाळांच्या बाहेरही, अगदी कॅटीनमध्ये आणि कॅरमबोर्डवरही प्राध्यापक व विद्यार्थ्यांमध्ये शैक्षणिक संवाद वारंवार आणि सहज होत असत. या सर्वांमध्ये प्रा.भिडे व प्रा. ताकवले या दोन शिक्षणतज्ज्ञांची कल्पकता, नियोजन, तळमळ आणि ध्यास यांचा पदोपदी प्रत्यय येत असे. एक आदर्श शैक्षणिक वातावरण या प्राध्यापक द्वयीने आपल्या अपार कष्टांतून प्रत्यक्षात उतरवले होते.

एका प्राध्यापकांच्या शिकवण्याविषयी आम्ही विद्यार्थ्यांनी नाखुशी व्यक्त करताच ताकवले सरांनी काही तज्ज्ञ प्राध्यापकांचा गट बनवला.त्यात एका सेवानिवृत्त अशा निष्णात व विद्यार्थीप्रिय प्राध्यापकांना त्यांच्या घरी स्वतः तत्परतेने जाऊन सरांनी निमंत्रित केलं. पुढच्याच आठवड्यापासुन या उत्कृष्ट प्राध्यापकांचा गट आम्हाला तो विषय शिकवू लागला. काही व्याख्याने स्वतः सरांनीच दिली. ती तर केवळ अप्रतिम होती. इतर विषयांबरोबरच तोही विषय शिकण्याचा मनमुराद आणि अवर्णनीय आनंद आम्ही लुटला. भविष्यातील परीक्षेचे ओझे सदैव मानगुटीवर ठेवणाऱ्या विकृत शिक्षण व्यवस्थेपेक्षा वर्तमानातील अध्यनाच्या आनंदात चिंब भिजवणारी शिक्षणप्रक्रिया कशी असते याचा अनुभव सरांनी आम्हांला दिला. सर स्वतः अनेक व्याख्यानांना पहिल्या रांगेत आमच्याबरोबर बसले, चर्चेत सामील झाले आणि आम्हांला सर्वोत्कृष्ट गुणवत्तेचं शिक्षण मिळत आहे याची त्यांनी स्वतः खात्री करून घेतली. अनेक व्याख्याने आणि ग्रंथामधून कधीही नीट समजावून सांगता येणार नाही अशा , विद्यार्थ्यांला केंद्रबिंदू मानणाऱ्या आनंददायक आणि दर्जेदार शिक्षणप्रक्रियेचा वस्तुपाठ त्यांनी आपल्या आचरणातून आमच्यासमोर ठेवला होता. पुढे नॅकचे अध्यक्ष झाल्यावर अखिल भारतीय पातळीवरून

॥ शिक्षणवेध ॥ जुलै २०१२ ॥१६ ॥

महाविद्यालयीन व विद्यापीठीय शिक्षणाच्या गुणवत्तेच्या मूल्यमापनाचे निकष ठरवताना सरांनी शिक्षणातील निवेश आणि त्याची निष्पत्ती यापेक्षा शिक्षणाच्या प्रक्रियेला गुणवत्ता मूल्यमापनात अनन्यसाधारण महत्त्व दिलेले आपल्याला दिसते. राष्ट्रीय पातळीवरील मॅक्रोकॉइममध्ये पोहोचलेल्या त्यांच्यातील शिक्षण सुधारकाचा प्रवास एका छोट्याशा विभागाच्या मायक्रोकॉइममध्ये कसा सुरू होता हे आम्ही जवळून अनुभवले आहे. अर्थपूर्ण शिक्षणासाठी पोषक अशा मूर्त आणि अमूर्त पातळीवरून शैक्षणिक पर्यावरणाचे महत्त्व, शैक्षणिक उपक्रम आणि संवाद यांच्या सातत्याचं महत्त्व, अध्ययन, संशोधन, अध्यापन आणि मूल्यमापन यांतील परस्पर पूरकता, संस्थांच्या केवळ इमारतीपेक्षा विद्यार्थ्यांच्या विकासाला प्राथमिकता देण्यावर भर या घटकांचा समावेश असलेली शिक्षणप्रक्रिया कशी परिणामकारक होते हे ज्ञान त्यांनी आपल्या जाणीवपूर्वक कृतीतून व अखंड प्रयोगातून मिळविले. पुढे हे कर्मशील ज्ञान राष्ट्रीय पातळीवरील नॅकच्या धोरण निश्चितीत किती मोलाचं ठरलं हे आपण अनुभवले आहे.

संगणक पर्वाची सुरुवात

सरांनी कुलगुरूपदाच्या कारकिर्दीच्या पहिल्याच वर्षात (१९७८ साली) इतर प्राध्यापकांच्या सहकार्याने पुणे विद्यापीठात एका भव्य इमारतीत त्यावेळी अद्ययावत संगणक कार्यान्वित करून विद्यार्थी, संशोधक व छोटे मोठे उद्योजक यांच्यासाठी तो खुला केला. हा संगणक खूप खर्चिक होता. त्याला लागणारी वातानुकूलन व्यवस्थाच मुळी ४० टनांवर होती. या संगणकाचं कार्ड रीडर, लाइन प्रिंटर व इतर विविध भाग इमारतीत उचलून आणण्यासाठी एकाचवेळी १६-१६ कर्मचारी लागले होते हे आम्ही विद्यार्थ्यांनी मोठ्या कुतुहलाने पाहिले होतं. त्यासाठी त्यांनी केवढं व्यवस्थापन कौशल्य आणि नेतृत्वगुण पणाला लावले असतील याची कल्पना

करता येते. स्थितीशीलतेला गतीमानतेनंच जिंकता येतं हे त्यांच्या कार्यपध्दतीचं वैशिष्ट्य पुढे अनेकदा अनुभवाला येत राहिलं, या संगणक केंद्रामुळेच पुणे हे संगणक अभ्यासक्रमाचं व उद्योगांचं महत्त्वाचं केंद्र म्हणून पुढे येण्यास सुरुवात झाली.

या संगणकाच्या आगमनामुळे पुणे विद्यापीठातल्या संशोधनाला नवं परिमाण लाभलं आणि प्रगत जगातील संशोधकांबरोबर राहण्याची क्षमताही प्राप्त झाली. माझ्यासारखे अनेक विद्यार्थी या सुविधेचा उपयोग करून कंप्युटेशनल सायनेसमध्ये दर्जेदार संशोधन प्रकाशित करू शकले. संशोधनासाठी प्रगत संगणक वापरण्यात आजही पुणे विद्यापीठ आघाडीवर आहे, याची सुरुवात सरांच्या भविष्यवेधी नेतृत्वामुळे झाली. असा आधुनिकतेचा ध्यास हा सरांनी मांडलेल्या शैक्षणिक ध्येयधोरणांचा आणि व्यूहरचनेचा अविभाज्य भाग असतो हे आजही आपल्या प्रत्यायाला येतं.

प्रश्नपेढीच्या सुधारणेपेक्षा डिपार्टमेंटल कोर्सेस सुधारणेची काही वैशिष्ट्यं मला जाणवली. प्राध्यापकांना सुधारणा वरिष्ठ पातळीवरून पाठवण्यापेक्षा केवळ धोरणनिश्चिती वरती करून सर्वात तळातल्या प्राध्यापकालाच सुधारणेचा अग्रदूत आणि ओनर बनवण्यात आलं होत. 'टॉप-टू-बॉटम' पेक्षा 'बॉटम्स - अप' या नव्या अॅप्रोचचा हा उत्कृष्ट प्रयोग होता. आजही सर त्याच अॅप्रोचचा नेहमी पुरस्कार करत असतात. त्याचबरोबर केवळ 'ज्ञानासाठी ज्ञानप्राप्ती' ऐवजी, ज्ञानप्राप्तीचा संबंध उद्योगाशी आणि उत्पादक कामाशी लावण्याच्या संकल्पनेला सरांनी या विलक्षण व्यूहरचनेतून मूर्त स्वरूप दिलं होतं. शिक्षण व शिक्षणसंस्थेच्या कुंपणाबाहेरचं जग आणि समाज यांचा थेट जैवसंबंध जोडण्याच्या त्यांच्या धोरणाचा मला खूप काही शिकवून जाणारा तो अनुभव होता. उद्योगातील लोक आपल्या समस्यांवर चर्चा करायला, कौशल्य प्राप्त केलेल्या विद्यार्थ्यांची मागणी करायला, उद्योगातली

इनोव्हेशन्स शेअर करायला जेव्हा महाविद्यालयात येत, तेव्हा आपण शिक्षक असल्याचा अभिमान वाटत असे. अजून नेटाने उच्च गुणवत्तेचं अध्यापन करायला स्फूर्ती मिळत असे. केवळ दुसरी चांगली संधी मिळेपर्यंत नाइलाजाने शिक्षकाची नोकरी करावी असं न वाटता आपण ते करिअर करावं, असं यामुळेच मला वाटू लागलं.

उच्चशिक्षणाचे नवे प्ररूप : संगमनेर प्रयोग

१९८१-८२ साली मी पुण्यात शिकवत असताना, त्यावेळी कुलगुरू असलेल्या सरांनी महाविद्यालयीन शिक्षणाच्या पुनर्रचनेचा आराखडा तयार केली होता, कॉलेज व्यवस्थापनाने प्राध्यापकांशी या आराखड्यावर चर्चा आयोजित केली होती. महाविद्यालयीन शिक्षणात व्यवसाय शिक्षणाचा अंतर्भाव करून विद्यार्थ्यांना रोजगाराभिमुख करण्याचं त्यात प्रस्ताविक केलं होतं. त्यांच्या सर्वांगीण व्यक्तिमत्व विकासाचा त्यात होता. या निमित्तानं एकूणच महाविद्यालयीन शिक्षणाच्या आकृतीबंधात मूलभूत बदल संभवत होता. त्यात शिक्षणाच्या उद्दिष्टांचा समाजाच्या गरजांशी प्रथमच निकटचा संबंध येणार होता. समाजातील विविध उत्पादन प्रक्रियांशी महाविद्यालयीन शिक्षण आणि अर्थातच विद्यार्थी आणि शिक्षक जोडले जाणार होते.

॥१७॥ जुलै २०१२ ॥ शिक्षणवेध ॥

महाविद्यालयीन शिक्षणानंतर बहुसंख्य विद्यार्थ्यांना भेडसावणारी बेकारीची शक्यताही काही अंशी कमी होणार होती. यात शहरी आणि ग्रामीण अशा दोन्ही स्तरांवरील समाजाच्या गरजांचा विचार करण्यात आला होता. पदार्थविज्ञान विभागात यापूर्वी प्रकल्पपध्दत आणि कंप्युटर प्रोग्रॅमिंग, मोशन पिक्चर फोटोग्राफी, व्हॅक्यूम टेक्नॉलॉजी व इतर, उपयोजित ऐच्छिक विषय अभ्यासक्रमात आणण्याचा यशस्वी प्रयोग सरांनी केला होता. आज या क्षेत्रात आघाडीवर असलेले कित्येक लोक त्यावेळच्या पदार्थविज्ञान शाखेच्या या ऐच्छिक विषयांचे विद्यार्थी आहेत. या विषयांमुळे शैक्षणिक पर्यावरणात विलक्षण उत्साह आणि चैतन्य जाणवत असे; हा माझ्यासारख्या अनेकांचा अनुभव होता.

जीवन, शिक्षण आणि उत्पादक काम यांची सांगड घालण्याचा सरांनी केलेला हा एक धाडसी प्रयत्न होता, एक महान प्रयोग होता. विद्यार्थी विकास (शिक्षण) आणि सामाजिक विकास यात परस्परसंबंध नसून त्या एकाच नाण्याच्या परस्पर पूरक बाजू आहेत ही या प्रयोगामागची वैचारिक बैठक होती. सरांच्या समाजविकासकेंद्री शिक्षणविचाराच्या प्रवासातला दृश्य स्वरूपातला तो पहिला मैलाचा दगड होता. पण संगमनेरचं वारं चंदनापुरीच्या घाटात अडलं, पुण्यापर्यंत पोहोचलं नाही याची खंत वाटते. केवळ पाठ्यपुस्तकं, वर्गखोल्या, परीक्षा आणि पदव्यांच्या तुरूंगात अडकलेल्या निरूपयोगी, विद्यार्थ्यांची दिशाभूल करणाऱ्या, त्यांना बेकार बनवणाऱ्या आणि समाजावर बोजा बनवून ठेवणाऱ्या शिक्षणव्यवस्थेला उत्पादक पर्याय उभा करण्याचा आणि व्यक्तिविकास व सामाजिक विकास यांची सांगड घालण्याचा हा त्यांचा प्रामाणिक प्रयत्न होता.

या अस्वीकृतीचा अचूक अन्वयार्थ लावून, प्रस्थापितांवर टीका करण्यात वेळ न दवडता, स्वतःत बदल करून त्यांनी मुक्त शिक्षणाच्या दिशेला प्रवास सुरू केलेला आपण पाहतो कारण समाजाशी आणि

॥ शिक्षणवेध ॥ जुलै २०१२ ॥१८ ॥

ज्ञानाशी बांधिलकी मानणारे ते एक विनम्र पण निर्भय असे प्रयोगवीर आहेत. अविचल ध्येयनिष्ठा असलेले, किंचितही न डगमगणारे, संधीसाधू तडजोडी न करणारे, कर्ते सुधारक आहेत.

मुक्तशिक्षण बनले 'लाइफ मिशन'

समाजविकासकेंद्री शिक्षणप्रक्रिया आपल्या आर्थिक-सामाजिक वास्तवात निर्माण करण्यासाठी पारंपारिक विद्यापीठांची साचेबंद, पुस्तकी शिक्षणव्यवस्था केवळ मर्यादितच नव्हे, तर कुचकामी आहे. ती व्यवस्था जितकी अधिक अनुदानकेंद्री होत आहे तेवढी ती समाजविकासकेंद्री बनण्याच्या उत्तरदायित्वापासून अपरिहार्यपणे दूर जात आहे. समाजापासून, त्याच्या गरजा, आकांक्षा आणि समस्यांपासून वेगाने तुटत आहे. ती समाजाभिमुख, उद्योगाभिमुख, ज्ञानाभिमुख होत होत व्यापक होत जाण्याऐवजी केवळ परीक्षाकेंद्री होत होत संदर्भहीन, संकुचित व गैरलागू होत आहे. सर्वसामान्य तळागाळातल्या समाजघटकांना आपला विकास साधण्यासाठी या व्यवस्थेचा उपयोग होणं अशक्य आहे. किंबहुना ह्या व्यवस्थेची परिणती विकसित आणि अविकसित घटकांतील दरी वेगाने रूंदावण्यातच होत आहे. खासगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरण (खाउजा) प्रक्रियांचा शिक्षणक्षेत्रावरील प्रभाव वाढत असतानाच्या ऐन धुमश्चक्रीच्या काळात त्यांच्यासारखा 'समाजविकासासाठी शिक्षण' या सूत्राचा ध्यास धरणारा काँशन्स-कीपर पारंपारिक विद्यापीठीय शिक्षणक्षेत्राच्या पटलावरून दूर जाण्यानं इथला परिवर्तनाचा अजेंडाच धूसर झाला, असं माझ्यासारख्या अनेकांना जाणवतं.

तथापि पुढे नॅकचे अध्यक्ष असताना ते पारंपारिक विद्यापीठातील शैक्षणिक सुधारणांचा किती नेटानं पाठपुरावा करत होते हे बघायला मिळालं. त्यांच्या आग्रहामुळे नॅकच्या बंगलोर व अन्यत्र झालेल्या बैठकांमध्ये मला सहभागी होता आलं, ते भाग्य मी जवळून अनुभवलं.

त्यांच्या समाजविकासकेंद्री शिक्षणविचाराच्या अंमलबजावणीसाठी नॅकची चौकट आणि व्यवस्था खूप मर्यादित आहे, असे मला तेव्हा जाणवलं होतं. त्यांनाही त्याचं भान असावं.

विद्यापीठीय रचनेच्या पूर्णपणे बाहेर राहून, तसंच संस्थात्मक संशोधन व्यवस्थेच्या चौकटीबाहेर राहून ग्रामीण महाराष्ट्रातल्या अर्धशिक्षित, अपदवीधर द्राक्ष उत्पादकांनी केलेल्या द्राक्षक्रांतीचं, इतक्या खुलेपणानं मनोमन स्वागत करणारे आणि या क्रांतीचं शैक्षणिक अधिष्ठान प्रथम ओळखणारे त्या काळातल्या संस्थात्मक विद्यापीठीय रचनेतले ते एकमेव शिक्षणतज्ज्ञ होते. शहरी एलिट संस्थात्मक संरचनेच्या चौकटीत काम करणाऱ्या आणि अलीकडच्या प्रत्येक हंगामात भरपूर सीडलेस द्राक्षं स्वस्तात खाणाऱ्या मध्यमवर्गाला या क्रांतीमागच्या मूलभूत प्रेरणांची आणि गोफप्रक्रियेवर आधारलेल्या अनौपचारिक शिक्षणप्रणालीची जाणीव नव्हती. आमच्या प्रचलित शिक्षण व्यवस्थेला त्या व्यवस्थेच्या बाहेर तयार झालेल्या या समाजविकासकेंद्री शिक्षण प्रक्रियेची तर खबरबातही नव्हती. अशा परिस्थितीत सर एका विद्यापीठाचे कुलगुरू असूनसुद्धा या द्राक्ष उत्पादकांनी केलेल्या आर्थिक क्रांतीचे आणि त्यासाठी त्यांनी परस्परातील गोफप्रक्रियेतून निर्माण केलेल्या प्रयोगशील अशा मुक्तशिक्षण पध्दतीचे मनापासून अभ्यासक बनले होते. आपल्या एलिट आयडेंटिटीच्या पलीकडे जाण्याचं धैर्य त्यांनी दाखवलं होतं. ज्ञान आणि उत्पादक काम यांची सांगड घालत आर्थिक-सामाजिक विकास साधणाऱ्या शिक्षणप्रक्रियेचा जो शोध सर त्यांच्या संगमनेर प्रयोगापासून घेत होते, तो आता खूप पुढच्या टप्प्यावर पोहोचला होता. आपल्या देशातल्या दारिद्र्य, उपासमार, बेरोजगारी अशा अक्राळविक्राळ स्वरूप धारण केलेल्या जटील समस्यांचं निराकरण प्रयोग-परिवारप्रणित उत्पादक स्वरूपाच्या मुक्तशिक्षण प्रक्रियेत समाजाच्या दुर्बल घटकांना त्वरित आणल्याशिवाय होणार नाही, ही स्पष्ट

जाणीव ज्यांना झाली आणि त्या दिशेने आपल्या मुक्त विद्यापीठाची शिक्षणप्रक्रिया नेण्याचा ज्यांनी अपार कष्ट घेऊन प्रयत्न केला, असे प्रा. राम ताकवले हे गेल्या २५ वर्षांतले एकमेव शिक्षणतज्ज्ञ आहेत. त्यातील त्यांच्या यशापयशाचं मूल्यमापन जाणकारांनी जरूर करावं. मला त्यांच्या विचाराशी दिशा आणि धडपड यांचे विलक्षण अप्रूप वाटतं.

प्रयोग : डिजिटल दरीवर सेतू बांधण्याचा, ग्रामीण महाराष्ट्राला ज्ञानयुगाकडे नेण्याचा

e-Learning, e-Education, e-Governance, e-Empowerment

असामान्यांचा जमाना सरत चालला आहे आणि सामान्यांच्या सामूहिक कृतीतून असामान्य सामाजिक ऊर्जा निर्माण होण्याचा काळ येत आहे, याची चाहूल सरांना खूप पूर्वीच लागली होती. फलोत्पादकांच्या प्रयोगपरिवाराशी मुक्त शिक्षणाची भागीदारी घडवून आणण्याच्या त्यांच्या धोरणात हे

॥१९॥ जुलै २०१२ ॥ शिक्षणवेध ॥

स्पष्ट दिसतं. पुढे जगात महाप्रवाह बनणाऱ्या श्रेयस्कर प्रेरणांचं सामर्थ्य त्यांच्या बाल्यावस्थेतच सर आपल्या भविष्यवेधी प्रतिभेने जाणतात, इतरांना पटो वा न पटो, त्यांचा जाहीर पुरस्कार करतात व या नवप्रेरणांची शिक्षणाशी समाजविकासासाठी सांगड कशी घालावी, या दिशेने प्रयोग सुरू करतात. प्रचलित बंदिस्त शिक्षणव्यवस्था मात्र बरेचदा ह्या प्रेरणांचे महाप्रवाह प्रौढावस्थेत येऊन जगात वेगाने वाहू लागले तरी त्याकडे पाठ फिरवते व अर्थातच कालबाह्य ठरते आणि विद्यार्थी व समाज यांच्या विकासाप्रती असलेल्या आपल्या उत्तरदायित्वापासून खूप दूर राहते. अशाच एका नवप्रेरणेचा आज महाप्रवाह झाला आहे. तो म्हणजे 'माहिती तंत्रज्ञान'. पण ही प्रेरणा बाल्यावस्थेत असताना तिचा शिक्षणाच्या पध्दतीशी व आशयाशी मिलाफ केला पाहिजे आणि एक नवी शैक्षणिक संस्कृती रूजवली पाहिजे, अशी निःसंदिग्ध भूमिका सरांनी सातत्याने घेतलेली आपल्याला दिसेल. हा जो ध्यास त्यांनी गेली दहाबारा वर्षे घेतला आहे, तसा वयाची पंचाहत्तरी ओलांडलेल्या कुठल्याही शिक्षणतज्ज्ञांना कृतीशील पध्दतीने घेतलेला मला महाराष्ट्रात आणि देशात दिसत नाही.

महाराष्ट्राच्या शिक्षणक्षेत्रातील अध्ययन-अध्यापन-

॥ शिक्षणवेध ॥ जुलै २०१२ ॥२० ॥

मूल्यमापन-व्यवस्थापन सर्वच क्षेत्रांतील digital divide माहिती-तंत्रज्ञानाचे सार्वत्रिकीकरण करून नष्ट करण्याच्या कल्पनेवर त्यांनी भर दिला आणि राज्यशासनासाठी असा प्रकल्प तयार करणार असल्याचं सांगितलं. १९९९ सालच्या नोव्हेंबर महिन्यात या कामासाठी राज्य शासनाने 'प्रा. राम ताकवले समिती' गठित केली. माझाही त्यात समावेश करण्यात आल्याचं समजलं. माहिती तंत्रज्ञान साक्षरता प्रसार व त्याद्वारे digital divide नष्ट करणं आणि माहिती तंत्रज्ञानाच्या मदतीने शैक्षणिक परिवर्तन घडवत एक नव्या समाजविकासकेंद्री शिक्षणपध्दतीची संरचना निर्माण करणं, ही समितीने तयार करण्याच्या प्रकल्पाची उद्दिष्टे ठरवण्यात आली. विसावं शतक संपतानाच्या आणि एकविसावं शतक सुरू होतानाच्या काळात सरांनी माहिती-तंत्रज्ञानाच्या साक्षरतेबद्दल ज्या प्रदीर्घ चर्चा माझ्याशी केल्या, त्यातून आजीवन शिक्षणाच्या एका नव्या प्रारूपानं आकार घेतला. या प्रारूपाला नंतर 'महाराष्ट्र ज्ञान महामंडळ' हे नाव ठेवलं गेलं. त्यासंबंधी सरांनी जे चिंतन केलं, त्याचा सारांश इथे सांगणं संयुक्तिक ठरेल.

एकविसावं शतक हे ज्ञानाचं शतक असणार आहे. मानवी समाज कृषीप्रधान सभ्यता व संस्कृतीतून उद्योगप्रधान व माहितीप्रधान अवस्थांमध्ये गेल्या काही शतकात संक्रमित झाला. एकविसाव्या शतकांत तो 'ज्ञानप्रधान' सभ्यता व संस्कृती निर्माण करणार आहे.

ज्ञानाधिष्ठित उद्योग, ज्ञानाधिष्ठित अर्थव्यवस्था व ज्ञानाधिष्ठित समाज हे या शतकाचे परवलीचे शब्द होणार आहेत. आपले अस्तित्व टिकवण्यासाठी व्यक्तींना, समूहांना, राष्ट्रांना नवनवीन ज्ञान आत्मसात करण्याची पूर्वी कधीही नव्हती, एवढी नितांत आवश्यकता या शतकात भासणार आहे. व्यक्तींच्या, समूहांंच्या, राष्ट्रांच्या आणि एकंदर मानवी समाजाच्या अस्तित्वासाठी ज्ञान, विकासासाठी ज्ञान आणि आत्मसन्मानासाठी ज्ञान अशी

ज्ञानाची त्रिमूर्ती ह्या शतकात सिध्द होणार आहे.

गेल्या दोन शतकांत श्रीमंत देश अधिकाधिक श्रीमंत होत गेले, ते त्यांने केलेल्या नवीन ज्ञानाच्या प्रचंड निर्मितीमुळे केवळ विज्ञान-तंत्रज्ञानच नव्हे, तर जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांना स्पर्श करणाऱ्या ज्ञानशाखांमध्ये अत्याधुनिक ज्ञानाच्या निर्मितीचा त्यांनी ध्यास घेतला. हे नवीन ज्ञान समाजातल्या भेदाभेदांना पार करत सर्व स्तरांपर्यंत सतत वेगाने वितरित करण्याचा महाप्रयास त्यांनी केला. हे नवीन ज्ञान जुन्या उपयुक्त ज्ञानाशी जोडत, जुन्या-नव्याचं एकात्मिक व्यवस्थापन त्यांनी केलं.

सर्वसामान्यांच्या सर्जनशीलतेला प्रोत्साहन देत या नवीन ज्ञानाचा आर्थिक व सामाजिक विकासासाठी सतत परिणामकारकपणे वापर केला. नवीन ज्ञानाची इंटरनेटद्वारे जोडलेल्या लोकसमूहांच्या सहभागातून सहनिर्मिती, वितरण, व्यवस्थापन आणि उपयोजन अशा विशिष्ट विकासनीतीतून वर उल्लेखिलेल्या त्रिसूत्रीने आकार घेतला.

ज्ञानाधिष्ठित अशा या विलक्षण संरचनेमध्ये कच्चा मालही ज्ञान व पक्का मालही ज्ञानच. नवी उत्पादन व नव्या सेवांचा मुख्य आशय ज्ञानच. त्यातील भौतिक आशय कमी होत जाऊन त्याची जागा ज्ञान घेत आहे आणि तीही कमालीच्या वेगाने. मोबाईल फोनची जी किंमत आपण मोजतो ती त्याच्यातील पदार्थांच्या वजनासाठी नसून त्यामागील विज्ञान, तंत्रज्ञानाच्या बौद्धिक संपदेसाठी म्हणजेच मुख्यत्वे नवकल्पनांच्या आणि ज्ञानाच्या आशयासाठी आहे. जशी कच्च्या मालाची जागा ज्ञान घेत आहे, तशीच शारीरिक श्रमाची जागाही बौद्धिक श्रम घेत आहेत. आर्थिक भांडवलाची जागा कर्मशील स्वरूपातील ज्ञान-भांडवल घेत आहे आणि भौतिक किंवा आर्थिक मालमत्तेपेक्षा बौद्धिक मालमत्तेला महत्त्व प्राप्त होत आहे. या ज्ञानयुगात आपली प्रगती करून घेण्यासाठी प्रत्येकाला केवळ पूर्वीच्या

तुटपुंज्या ज्ञानावर व तथाकथित अनुभवांवर विसंबून न राहता रोज नवं आणि कर्मशील ज्ञान संपादन करावे लागेल व उपयोगात आणावं लागेल. अशा निरंतर ज्ञानसाधनेला जर पर्याय नसेल, तर आपणा सर्वांना आजन्म विद्यार्थी व्हावं लागेल. मग आपण विद्यार्थी, शिक्षक, शेतकरी, श्रमिक, कामगार, कारागीर, व्यावसायिक, उद्योजक, संशोधक, कलावंत, पुढारी, व्यवस्थापक, गृहिणी, ज्येष्ठ नागरिक इत्यादीपैकी कोणीही असा. समाजाच्या अशा सर्व घटकांना आजन्म ज्ञानसाधनेसाठी, ज्ञानाधिष्ठित दैनंदिन व्यवहारांसाठी आणि केवळ लिखित स्वरूपातीलच नव्हे, तर जगातील व्यक्तींच्या जाणिवांमधील जिवंत ज्ञानाच्या त्वरित देवाण-घेवाणीसाठी अतिशय सुलभ, स्वस्त, ग्रामीण आदिवासी-दुर्गम भागांपर्यंत सर्वदूर पोहोचू शकणाऱ्या, कार्यक्षम, परिणामकारक आणि द्रुतगती मार्गाची, साधनांची गरज आहे. असा अभिनव आणि कदाचित एकमेव मार्ग म्हणजे संगणक व इंटरनेट ह्यांच्या अफलातून युतीतून-माहिती-तंत्रज्ञानातून-साकार झालेला डिजिटल, व्हर्च्युअल आणि ग्लोबल ज्ञानमार्ग या अभिनव ज्ञानमार्गाची कास तुम्हां-आम्हांला अनिवार्यपणे धरावी लागेल. त्यामुळे, माहिती-तंत्रज्ञान हा केवळ शालेय किंवा महाविद्यालयीन अभ्यासक्रमातला एक छोटासा (कदाचित ऑप्शनला टाकून बाजूस सारण्याचा किंवा परीक्षेनंतर विसरून जाण्याचा) विषय नाही. केवळ मुलांनी व तरुणांनीच नोकरीसाठी कसाबसा एकदाचा शिकण्याचा किंवा शहरातील व महानगरातील पांढरपेशांनी परदेशांत स्थायिक होण्यासाठी सक्तीने अभ्यासण्याचा विषय नसून तो आपल्या सर्वांच्या आणि विशेषतः ग्रामीण भागांतील युवकांच्या विकासाचा व उन्नतीचा महामंत्र आहे. 'महाराष्ट्र ज्ञान महामंडळा' ने हा मंत्र समाजाच्या सर्व घटकांपर्यंत व विशेषतः ग्रामीण भागांपर्यंत पोहोचवला पाहिजे. आपल्या देशाला ज्ञानयुगातला समृद्ध देश बनवण्यासाठी अशा पायाभूत प्रयत्नांची नितांत आवश्यकता आहे.

माहिती-तंत्रज्ञान हे गावात सारं विश्व आणणारं आणि साऱ्या विश्वाचं एक गाव करणारं क्रांतीकारी तंत्रज्ञान आहे. त्यात जागतिक पातळीवर मूलभूत असे आर्थिक, सामाजिक, राजकीय सांस्कृतिक परिवर्तन वेगाने घडवून आणण्याची प्रचंड क्षमताही. ते केवळ तंत्रज्ञान नसून ज्ञानयुगातील अपरिहार्य अशी जीवनपध्दती बनू पाहत आहे. सर्वसामान्यांच्या माहिती-तंत्रज्ञान साक्षरतेला म्हणूनच अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

माहिती-तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने गेल्या दशकात प्रचंड संपत्तीची निर्मिती भारतात झाली. एवढ्या प्रमाणात संपत्तीची निर्मिती विशेष कौटुंबिक व आर्थिक पाठबळ नसलेल्या वर्गाकडून यापूर्वी कधीही झाली नव्हती. परंतु ही संपत्ती व हे तंत्रज्ञान मूठभरांच्या हातात राहिलं व अर्थातच त्याचे फायदेही केवळ त्यांनाच मिळाले. यामागील एक प्रमुख कारण हे की, माहिती-तंत्रज्ञान मुख्यत्वे महानगरांत व शहरांत, इंग्रजी भाषेत व माहिती-तंत्रज्ञान उद्योगाला निर्यातीसाठी तज्ज्ञ मनुष्यबळ पुरवण्यापुरतं सीमित राहिलं.

आपल्या देशातल्या, विशेषतः ग्रामीण भागातल्या, इंग्रजी अवगत नसलेल्या ७० टक्क्यांहून अधिक जनतेला निर्यात उद्योगात नव्हे, तर आपल्या दैनंदिन जीवनात ह्या तंत्रज्ञानाच्या सामर्थ्याची महती

॥ शिक्षणवेध ॥ जुलै २०१२ ॥२२ ॥

पटू शकली नाही. ज्ञानयुगात झेप घेण्याच्या आपल्या विकासक्रमातल्या त्या तंत्रज्ञानाच्या महत्त्वपूर्ण भूमिकेची जाणीव होऊ शकली नाही. आर्थिक व सामाजिकदृष्ट्या वंचित असा मोठा समाजघटक तसेच ग्रामीण भाग ह्या तंत्रज्ञानाच्या फळांपासून वंचित राहिला. हा 'डिजिटल डिव्हाइड' आपल्या देशाला समृद्ध बनवण्याच्या मार्गातला सर्वात मोठा अडसर आहे. माहिती-तंत्रज्ञानाच्या साक्षरतेचा अल्पशिक्षित ग्रामीण जनतेमध्येही म्हणूनच हिरीरीने प्रसार केल्यास आपला देश डिजिटल-व्हर्चुअल-ग्लोबल ज्ञानमार्गावर गतीमान बनेल व आर्थिक-सामाजिक-सांस्कृतिक विकास साधू शकेल. 'महाराष्ट्र ज्ञान महामंडळा'च्या स्थापनेमागील ही समाजविकासकेंद्री भूमिका सरांनी मांडल्याला आता एक दशक पूर्ण होत आहे; पण त्या विचाराची प्रासंगिकता आजही कायम आहे.

महासमस्यांच्या सोडवणुकीचा महाप्रयोग

महाराष्ट्र राज्याच्या अर्धशतकातल्या व्यापक जडण-घडणीत ज्यांनी ऐतिहासिक योगदान दिलं, अशा विविध क्षेत्रातल्या कर्त्या व्यक्तिमत्त्वांची मोजमापं अनेकजण विश्लेषक पध्दतीने करतील. या विविधांगी अभ्यासांमधून जी सामायिक श्रेयनामावली लोकांपुढे येईल, त्यात प्रा. राम ताकवले यांचं नाव खूप वरच्या क्रमांकावर असेल. महाराष्ट्र राज्याच्या शैक्षणिक विकासाच्या वाटचालीतल्या अनेक जटील समस्यांची विधायक पध्दतीने व प्रयोगशील वृत्तीने उकल करण्याचा अहर्निश प्रयत्न ज्या समाजधुरिणांनी स्वतःच्या हिताची पर्वा न करता केला आहे, त्यात सरांच्या नावाचा समावेश महाराष्ट्राच्या इतिहासाचं परखड मूल्यमापन करणाऱ्यांना खचितच करावा लागेल. 'महाराष्ट्र ज्ञान महामंडळाचे संस्थापक' या नात्याने त्यांनी ज्ञानयुगात प्रवेश करू पाहणाऱ्या महाराष्ट्राच्या युवापिढीच्या जडण-घडणीत दिलेल्या योगदानाची सुवर्णाक्षरांनी नोंद करावी लागेल.

गरजूंची प्रचंड संख्या, त्यांची मर्यादित क्रयशक्ती, उच्च गुणवत्तेच्या सेवेचा तुटवडा, सेवा वितरणाच्या वेगाची कमतरता, सेवांच्या सर्वदूर उपलब्धतेवरच्या भौगोलिक मर्यादा आणि प्रचंड संख्येला सेवांचे व्यक्तीनिरूप पध्दतीने वितरण करण्यातल्या अडचणी या सहा समस्या केवळ शिक्षणक्षेत्रालाच ग्रासून राहिलेल्या आहेत, असं नाही. सर्वच मूलभूत गरजांच्या क्षेत्रांत ह्या समस्यांनी अक्राळ-विक्राळ स्वरूप धारण केलं आहे. मग ते अन्नधान्याचं क्षेत्र असो वा ऊर्जेचं, आरोग्याचं क्षेत्र असो वा निवाऱ्याचं किंवा वाहतुकीचं असो वा संपर्क व्यवस्थेचं. शिक्षणक्षेत्रातल्या या समस्यांची उकल करण्यासाठी एका बाजूने सरांनी माहिती तंत्रज्ञानाच्या शिक्षण-प्रशिक्षणातल्या प्रभावी उपयोगाचा सातत्याने पुरस्कार केलेला आपल्याला दिसतो. शिक्षण-प्रशिक्षणात जर माहिती तंत्रज्ञानाचा ग्रामीण भागाच्या परिस्थितीशी अनुरूप असा वापर केला, तर या सहा समस्यांचं निराकरण करता येईल, या भूमिकेचा त्यांनी केवळ पाठपुरावाच केला नाही, तर त्या दिशेने सतत प्रयोग करण्यासाठी 'महाराष्ट्र ज्ञान महामंडळा'पुढे नवनवी बौद्धिक आव्हानं उभी केली.

त्यांनी हेही वेळोवेळी स्पष्ट केलं, की हे जटील प्रश्न केवळ माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर करून सुटणार नाहीत; तर त्यासाठी हे तंत्रज्ञान गावपातळीपर्यंत कार्यरत करू शकणाऱ्या प्रभावी अशा नव्या समाजनिष्ठ संस्थात्मक संरचनेचीही गरज आहे. या प्रश्नावर त्यांनी 'महाराष्ट्र ज्ञान महामंडळा'ची निर्मिती करत असताना काढलेलं उत्तर इतर मूलभूत क्षेत्रांतल्या जटील समस्यांची

भारतीय वास्तवात यशस्वी उकल करू इच्छिणाऱ्या सर्वांनाच मार्गदर्शक ठरेल. त्यांना हे स्पष्टपणे जाणवलं, की हे अवघड काम शासकीय क्षेत्राच्या नियंत्रणाच्या प्रेरणेतून होणार नाही. खासगी क्षेत्राच्या केवळ वैयक्तिक नफ्याच्या प्रेरणेतून होणार नाही. सामाजिक क्षेत्राच्या दानाच्या किंवा औदार्याच्या, दयेच्या प्रेरणेतूनही होणार नाही. 'महाराष्ट्र ज्ञान महामंडळ' या अभिनव संकल्पनेच्या माध्यमातून त्यांनी या तीनही क्षेत्रांना या समस्यांच्या पूर्तीसाठी एकत्र आणण्याच्या धोरणाचा आग्रह धरला. या तीनही क्षेत्रांना परस्परपूरक पध्दतीने एकत्र आणताना क्षेत्रांच्या उणिवांचा संकोच घडवून व त्यांच्या बलस्थानांचा विस्तार करून विद्यार्थ्यांना त्याचा थेट फायदा करून देण्याची रणनीती प्रत्यक्षात आणली. त्यामुळे आपल्याला 'महाराष्ट्र ज्ञान महामंडळ' या संस्थेमध्ये शासकीय क्षेत्राची लोकाभिमुखता, विश्वासनीयता व पारदर्शकता तसेच खाजगी क्षेत्राची उद्यमशीलता, सर्जनशीलता, गतिमानता व आर्थिक स्वयंपूर्णता असामाजिक क्षेत्राची परिवर्तनशीलता, मूल्यनिष्ठा व सर्वसमावेशक अशा शाश्वत विकासाच्या ध्येयाशी असलेली कटिबद्धता यांचा सुयोग्य संगम झालेला दिसतो. 'पब्लिक-प्रायव्हेट -कम्युनिटी पार्टनरशिप' हा सरांनी या महामंडळाला दिलेला गुरूमंत्र आहे. जग एका सॉफ्टवेअर सिव्हिलायझेशनकडे संक्रमित होत आहे, सर्वसामान्य, वंचित, शोषित समजघटकांना ज्ञानयुगात आजन्म शिक्षण घेत राहून स्वतःचा विकास साधण्याचा माहिती तंत्रज्ञान हाच एकमेव परवडणारा मार्ग आहे व आपली युवापिढी त्यात मागे पडता कामा नये, असा

या अंकातील लेखासाठी विवेक सावंत, उदय पंचपोर,
महाराष्ट्र ज्ञान महामंडळ यांचे विशेष सहकार्य लाभले.

ठाम विश्वास जपणाच्या काही थोड्या धोरणकर्त्यांमध्ये सर अग्रभागी होते हे नमूद करणे आवश्यक आहे. असा प्रतिकूल परिस्थितीतही आयटीच्या साहाय्याने शिक्षणार्थ मूलभूत परिवर्तन करण्यासाठी MKCL (Maharashtra Knowledge Corporation Limited) ची स्थापना करण्याचा त्यांचा निश्चय कधीही डळमळीत झाला नाही. महाराष्ट्र शासनही त्या काळात कर्जबाजारी झालेले असल्याने शासनाकडून कुठल्याही प्रकारचे अनुदान न घेता MKCL च्या MS-CIT ह्या संगणक साक्षरता अभ्यासक्रमातून महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यातल्या सर्वसामान्य कुटुंबातल्या ६० लक्ष विद्यार्थ्यांना इ-लर्निंग पध्दतीने संगणक साक्षर करण्याचा चमत्कारच त्यांच्या सैध्दांतिक स्पष्टतेतून व धोरणनिश्चितीतून झाला. अन्यथा यातील सुमारे ३० लक्ष ग्रामीण विद्यार्थ्यांना कदाचित संगणकाला स्पर्शही करता आला नसता.

हे करताना सुमारे ५ हजार संगणक प्रशिक्षण केंद्रांचं व ४० हजार संगणकांचं जे एकसंध नेटवर्क उभं राहिलं, त्याला देशात तोड नाही. या केंद्रांच्या माध्यमातून २५,००० युवक-युवतींना पुण्या-मुंबईकडे धाव न घेता त्यांच्या गावातच अद्ययावत माहिती-तंत्रज्ञान क्षेत्रातल्या स्वयंरोजगारांच्या संधी उपलब्ध झाल्या. सुमारे अडीचशे कोटींवर वार्षिक उलाढाल करणारी MKCL ही कंपनी केवळ नफ्याच्या धनसंचय करत न बसता नफ्याच्या फेरगुंतवणुकीतून पुन्हा सामाजिक हिताचे व नवकल्पनांवर आधारलेले प्रकल्प कसे साकारेल व आपले सामाजिक उत्तरदायित्व कसे सांभाळेल, यावर सरांचा कटाक्ष असतो. हे वेगळेपणही तेच जपू शकतात हेही नोंदवलं पाहिजे.

दर्जेदार शिक्षण सर्वासाठी, सर्वत्र

डिजिटलायझेशन, व्हर्चुअलायझेशन, (मोबाईल टेलीफोनातून विस्तारणारं) मोबिलायझेशन आणि पर्सलायझेशन हे चार महाप्रवाह माहिती तंत्रज्ञानाच्या

॥ शिक्षणवेध ॥ जुलै २०१२ ॥२४ ॥

नवनव्या आविष्कारांतून आज जगभर स्थिरावत आहेत. त्यांचा उपयोग करून 'दर्जेदार शिक्षण सर्वांना सर्वत्र' मिळण्यासाठी सरांनी 'महाराष्ट्र ज्ञान महामंडळ' व इतर मित्रसंस्थांच्या सहकार्याने विद्यार्थ्यांसाठी महाराष्ट्र ऑल्लिंपियाड अभियान, प्रयोग परिवार केंद्र, लर्निंग होम्स, मुक्त शिक्षणस्रोत निर्मिती, शिक्षकांसाठी बॅचलर ऑफ इ-एज्युकेशन असे अनेक प्रकल्प प्रायोगिक स्वरूपात सुरू केले आहेत. आपल्या वयाच्या पंचाहत्तराव्या वर्षानंतरही त्यांचा या प्रकल्पांच्या निर्मितीतला आणि दैनंदिन कार्यान्वयनामधला उत्साह तरुणांना लाजवेल असाच आहे. म्हणूनच मी 'सर्वात तरुण टीम मेंबर' असा त्यांचा उल्लेख करतो. या प्रकल्पांविषयी आमच्या सततच्या चर्चामधून समाजविकासकेंद्री शिक्षणाचा अनुभव विद्यार्थ्यांना आणि शिक्षकांना कसा येईल, याकडे त्यांचा कटाक्ष असतो.

शिक्षणातली उत्तमता विकास हा व्यक्तिवादी स्पर्धात्मकतेच्या आणि पुस्तकी परंपरेत बंदिस्त न होता सामाजिकीकरणाच्या आणि जीवनाभिमुखतेच्या दिशेने नेण्यासाठी ते प्रयत्नशील असतात. रचनावादी शिक्षणप्रणालीचा, गटशिक्षणाचा तसेच सिच्युएटेड लर्निंगप्रणालीचा ते सातत्यानं पुरस्कार करतात. 'महाराष्ट्र ज्ञान महामंडळ'ची इ-लर्निंग व इ-गव्हर्नन्स टेक्नॉलॉजी त्यासाठी कशी सक्षम करावी यासंबंधी ते मौलिक असं प्रकट चिंतन करतात. केवळ आयोजनाच्या कर्मकांडांत अडकलेल्या सध्याच्या शिक्षणव्यवस्थेला प्रयोजनाकडे लक्ष केंद्रित करायला प्रवृत्त करण्यासाठी ते सतत प्रयत्नशील असतात. येत्या दोन-तीन वर्षांत या प्रयोगांचे निष्कर्ष आपल्याला पर्यायी शिक्षणप्रणाली विकसित करण्यासाठी दिशादर्शक ठरतील असं मला वाटतं.

स्वप्न दारिद्र्यमुक्त आधुनिक महाराष्ट्राचे, शोध नव्या शिक्षणप्रणालीचा.

दारिद्र्यमुक्त आधुनिक महाराष्ट्र हे सरांच्या

समाजविकासकेंद्री शिक्षणविचारांचं पुढचं उद्दिष्ट आहे. डॉ. महंमद युनूस यांच्या नोबेले पारितोषिकाने गौरवलेल्या कार्याचा संदर्भ या उद्दिष्टाशी निगडित आहे. प्रत्येक व्यक्ती व कुटुंबाला आत्मसन्मानाने आणि प्रतिष्ठेने जगण्यासाठी उत्पादक काम आणि उपजीविका मिळायला हवी. सर्वांना राहणीमान, काम आणि सांस्कृतिक क्षेत्रात किमान पातळीवरच्या सुविधा मिळायला हव्यात. मानवी मूल्यांवर आधारलेल्या सांस्कृतिक विकासासाठी आणि सक्षमीकरणासाठी सर्वसामान्यांमध्ये जागृती करायला हवी. या तीन उद्दिष्टांच्या पूर्तीसाठी उत्पादक काम आणि शिक्षण यांची समाजनिष्ठ सांगड घालणं त्यांना अपरिहार्य वाटतं. जसं पूर्वी द्राक्ष उत्पादकांच्या प्रयोगपरिवार पध्दतीकडे त्यांनी खुलेपणानं पाहिलं, तसंच अलीकडे ते महिला बचतगटांच्या कार्यपध्दतीकडे खुलेपणानं बघत आहेत. स्वयंसहाय्यता गटांना उपयुक्त अशी उत्पादक

काम आणि ज्ञानप्राप्ती यांची सांगड घालणारी नवी शिक्षणप्रणाली त्यांना अभिप्रेत आहे. त्यासाठी माहिती तंत्रज्ञानाच्या अनुरूप वापराची आणि सामाजिक भांडवलाच्या सहनिर्मितीची आवश्यकता असलेल्या नैसर्गिक भांडवलाच्या आणि सामाजिक भांडवलाच्या सहनिर्मितीचा आणि संवर्धनाचा मार्ग ते शोधत आहेत. समाजातल्या विविध सेवाभावी संस्थांचा आणि स्वयंस्फूर्त प्रवाहांचा ते या दिशेने सखोल अभ्यास करत आहेत. त्यातून काही प्रयोगविषय पुढे येत आहेत.

माझी अशी खात्री आहे, की या चिंतनातून आणि प्रयोगांमधून येत्या तीन वर्षांत ते आपल्याला दारिद्र्यमुक्त आणि आधुनिक अशा महाराष्ट्राच्या उभारणीसाठी आवश्यक असलेली समाजविकासकेंद्री शिक्षणविचाराची प्रयोगसिध्द अशी नवी आवृत्ती निश्चित देतील. हा ज्ञानसूर्य त्यावेळी ब्यापेंशीव्या वर्षात संक्रमण करत असेल. या तापहीन मार्तंडाच्या त्या सहस्र-चंद्रदर्शनाकडे म्हणूनच मी आशेने बघत आहे.

जीवन जगण्यास, आयुष्यात कोणते व कशा प्रकारचे ज्ञान व कौशल्ये लागतात याचा विचार केला तर असे आढळून येईल की ७०-८० टक्के परिस्थितीत या ना त्या कौशल्यांची गरज लागते. याचाच अर्थ असा की एकूण विद्यार्थ्यांपैकी ८० टक्के विद्यार्थ्यांना विविध जीवनोपयोगी कौशल्यांचे ज्ञान देणे आवश्यक आहे. प्रत्यक्षात काय दिसते? आज भारतात सुमारे ४० लक्ष विद्यार्थी शिकत आहेत. त्यापैकी ३० लक्ष विद्यार्थी बी. ए., बी. कॉम. व बी. एस्सी. सारख्या सर्वसाधारण पदवीचा अभ्यास करतात. एकूण पदवी अभ्यासक्रमात शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या संख्येपैकी सुमारे ७५ ते ८० टक्के सर्वसाधारण पदवी घेतात. इतर २० ते २५ टक्के व्यावसायिक पदवी घेतात. चीनसारख्या देशात याच्या उलट परिस्थिती आहे. तेथे १५ टक्के विद्यार्थी सर्वसाधारण अभ्यासक्रम शिकतात, तर बहुसंख्य विद्यार्थी व्यावसायिक पदव्या घेतात.

- डॉ. राम ताकवले

डॉ. राम ताकवले : वेध व्यक्तिमत्वाचा

डॉ. पंडित विद्यासागर

असे म्हटले जाते की, स्वतःची उंची हातभर वाढविण्यापेक्षा समाजाची उंची काकणभर वाढविणे अधिक मोलाचे असते. समाजाची आर्थिक, वैचारिक, सांस्कृतिक अथवा शैक्षणिक उंची वाढविणे तसे खूपच कठीण असते. अगदी मोजक्याच व्यक्तींना ते जमू शकते. डॉ. राम ताकवले हे त्यापैकी एक आहेत. त्यांच्या जीवन आणि कार्याविषयी विचार करताना तो नेहमीच्या पद्धतीने न करता वेगळ्या पद्धतीने करता येईल का? असा विचार मनात आला. या विचाराचा पाठपुरावा करताना त्यांचे शिक्षण, आर्थिक परिस्थिती, त्यांनी मिळविलेले मानसन्मान यात गुंतून न पडता त्यांच्या कार्याच्या मूल्यमापनावर भर देण्याचे ठरवले. अर्थात ही सोपी गोष्ट नाही. मात्र मी तसे करण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न

॥ शिक्षणवेध ॥ जुलै २०१२ ॥२६ ॥

केला आहे.

त्यातील पहिला मुद्दा हा त्यांना लाभलेल्या ग्रामीण पार्श्वभूमीचा आहे. त्यांचे बालपण ज्या काळात व्यतीत झाले त्यावेळची परिस्थिती आताच्या तुलनेत वर्णनापलीकडची होती. त्यांचे वडिल शिक्षक असल्याने कदाचित दोन वेळच्या जेवणाचा प्रश्न नसेल. मात्र इतर सोयी सुविधा आणि शिकण्याची संधी दुर्मिळच होती. अन्नधान्याची टंचाई, स्वच्छतेचा अभाव, ठराविक अंतराने येणाऱ्या रोगांच्या साथी, रुढी परंपरांचा पगडा अशा अनेक बाबी मुलांच्या मनाच्या उभारीला निश्चितच पोषक नव्हत्या. मात्र ग्रामीण भागात एकमेकांशी येणारा संपर्क, मैत्रीची जोपासना आणि परिसराबाबतची आपुलकी आणि ओढ या शहरी भागात अभावाने आढणाऱ्या जीवनदायी मूल्यांची देणे याच ग्रामीण भागात मिळते. डॉ. राम ताकवले यांच्या पुढील वाटचालीत या आठवणींची दखल कधी कमी झाली नाही.

पुण्याला झालेले प्रस्थान हा त्यांच्या आयुष्यातील परिवर्तनाचा पहिला टप्पा होता. तसेच पाहिले तर त्या काळच्या पुण्याची आणि आजच्या पुण्याची आर्थिक आणि राहणीमानाच्या बाबतीत तुलना होऊ शकत नाही. अर्थात विद्यार्जनाच्या बाबतीत त्या काळचे पुणे काकणभर सरसच होते, असे म्हणायला हरकत नाही. शिक्षणाचा विस्तार झाला नव्हता मात्र शिक्षणाचा दर्जा चांगला

होता. भौतिक शास्त्राच्या अभ्यासाची मुळे इथेच रोवली गेली. पुढे त्याला पालवी फुटून त्याचा वृक्ष झाला. ही त्यांची झालेली प्रगती वेगाने आणि योग्य दिशेने झाली असे म्हणावे लागेल. शिक्षणाबरोबरच त्यांच्या व्यक्तिमनाला समाजकार्याचे परिमाण लाभले. राष्ट्रसेवा दलातील संस्कार आणि मित्रांचे संचित त्यांना आयुष्यभर पुरले. राष्ट्रसेवा दलातील कार्यकर्ते हे समाज सेवेच्या भावनेने भारावलेले होते. त्यामुळे या कार्यक्रमांमध्ये निर्माण झालेली निरिच्छ वृत्ती स्थायीभाव होऊन आयुष्यभर टिकली. त्यांनी घेतलेले शिक्षण हे कष्टप्रद अवस्थेतून घेतले होते. त्यामागे त्यांच्यात असणाऱ्या जिद्दीप्रमाणेच परतीचे दोर कापलेले असल्यामुळेही निर्माण झालेली परिस्थितीही कारणीभूत होते.

भौतिकशास्त्र या विषयाचे वैशिष्ट्य म्हणजे तो विषय गणितातील तर्कशास्त्र. अमूर्त विचारसरणी आणि व्यावहारिक उपायोजिता एकाचवेळी शिकवतो. त्यातूनच बौद्धिक परिपक्वता आणि व्यावहारिक शहाणपण भौतिकशास्त्राच्या अभ्यासकाला प्राप्त होते. डॉ. राम ताकवले यांच्या ठायी या गुणांचे चांगले मिश्रण आहे. त्यामुळेच स्वप्नात रमत असताना ही ती प्रत्यक्षात आणण्यात त्यांना अडचण आली नाही. त्यांचा मूळ पिंड हा प्राध्यापकाचाच आहे. ती वीण एवढी घट्ट आहे की स्थानिक, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील प्रकल्पांमध्ये सहभागी होताना त्यातील पीळ जरासाही ढिला झालेला नाही. पुणे विद्यापीठामध्ये असताना कुलगुरु नात्याने त्यांनी अनेक मूलभूत सुधारणा घडवून आणल्या. या सुधारणा शैक्षणिक, प्रशासकीय, आर्थिक आणि भविष्यकालीन वाटचालीसाठी योग्य अशा होत्या. या सुधारणांमुळे पुणे विद्यापीठाची विस्कटलेली घडी नीट बसण्यास मदत झाली. एवढेच नव्हे तर पुणे विद्यापीठाचा पुढे जो विकास झाला त्याचा तो पाया ठरला. पदवीपूर्व पातळीवर व्यावसायिक अभ्यासक्रमाचा समावेश हा निर्णय घेताना आणि राबवितानाही त्यांना अनेक अडचणी

आल्या. विद्यापीठाला स्वायत्तता आहे, असे म्हटले जात असले तरी शैक्षणिक उपक्रम राबविताना पहिला अडथळा हा शासकीय नियमांचाच असतो. विद्यापीठीय आणि महाविद्यालयीन शिक्षकांचे पगार शासनामार्फत होतात. तर शिक्षकांची संख्या ही कामाच्या तासांप्रमाणे ठरते. त्यामुळे शैक्षणिक आराखड्यात बदलासाठी हा मोठा अडथळा ठरतो. शिवाय उच्चशिक्षितांमधील बौद्धिक जडत्वाचा प्रश्न असतोच. त्यामुळे बदलाला विरोध हा विद्यापीठीय प्रणालीचा ही स्थायी भाव ठरतो. त्यामुळेच 'सी कांपोनेंट'चा पर्याय प्राथमिक स्तरावर राबवावा लागला. अर्थात संगमनेर येथील महाविद्यालयात तो चांगल्या प्रकारे राबवला गेला. या ठिकाणी जे बीज रोवले गेले त्याची रोप पुढे अनेक ठिकाणी रुजली. कदाचित ही त्यांच्या पुढील वाटचालीची सुरवात असावी. कारण यानंतरचा काळ त्यांनी मुक्त शिक्षण आणि त्याची वाढ करण्यात व्यतीत केला.

मुक्त शिक्षणाच्या क्षेत्रात डॉ. राम ताकवले यांनी केलेले योगदान हे खूपच मूलगामी आणि शिक्षणाची दिशा बदलणारे आणि भविष्य काळाशी सुसंगत असेच आहे. त्यांनी ही संकल्पना केवळ मांडली नाही तर तिचे विद्यापीठात रुपांतर करून ते विकसित करण्यास मदत केली.

पारंपारिक शिक्षण पद्धतीची अनेक वैशिष्ट्ये असली तरी त्या पद्धतीमध्ये काही अंगभूत बंधने आहेत. या शिक्षणपद्धतीचा ठराविक साचा असून ती कालबद्ध, अभ्यासक्रमबद्ध आणि स्थानसापेक्ष आहे. त्यामुळे तिची लवचीकता कमी झाली आहे. लवचीकतेच्या अभावामुळे ती गरजूपर्यंत पोहचत नाही. त्यामुळे इच्छा असूनही समाजातील मोठा वर्ग शिक्षणापासून आणि विशेषतः उच्च शिक्षणापासून वंचित राहतो. शिवाय वयाची बंधने आणि शिक्षणासाठी होणारा खर्च त्यात भर घालतो. मुक्त शिक्षणपद्धती हा त्यावर चांगला उपाय आहे. शिवाय मुक्त शिक्षणपद्धतीतही आता अनेक बदल होत

आहेत. मुक्त शिक्षणाला आता माहिती तंत्रज्ञानाची जोड मिळत आहे. त्यामुळेच त्याचे रूपांतर मुक्त आणि दूर शिक्षण पद्धतीत होत आहे. डॉ. राम ताकवले यांनी या बाबतीत सखोल चिंतन आणि मनन केले आहे. त्यांनी अनेक ठिकाणी दिलेल्या व्याख्यानातून याचा प्रत्ययही येतो. समाजाभिमुख शिक्षणाची गरज भागविण्यासाठी मुक्त शिक्षण येथपासून मुक्त शिक्षण ही काळाची गरज इथपर्यंत हा प्रवास आहे. महाराष्ट्रातील मुक्त शिक्षणाचे ते उद्गाते आहेत तर राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील त्यांचे योगदान हे तज्ज्ञ आणि मार्गदर्शक स्वरूपाचे आहे. इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठाची पुढील वाटचाल कशी असावी आणि त्या विद्यापीठापुढील आव्हाने कशी असावीत याचे सुस्पष्ट मार्गदर्शन त्यांच्या लेखांमधून आढळते. दर्जा, संख्या आणि समानता हे तत्त्व शिक्षणात कसे आणले जाईल, यासाठी त्यांनी सखोल विचार केलेला आढळतो. राष्ट्रीय शिक्षण प्रणालीच्या निर्मितीची गरजही त्यांनी अधोरेखित केलेली आहे. शैक्षणिक संस्था आणि उद्योजक यांचा समन्वय साधल्यास शिक्षणाला व्यवसायाभिमुखता लाभेलच. शिवाय विद्यार्थी नोकरी मिळविण्यास सक्षम ठरतील, हा विचार त्यांनी मांडला. अलीकडच्या काळात त्यांनी गांधीजींच्या 'नई तालीम' वर आधारित शिक्षणाचा पुरस्कार केला आहे. विद्यार्थी हा क्रियाशील असायला हवा. त्याला शिकण्याचे स्वातंत्र्य असायला हवे, त्याचे शिक्षण विशिष्ट प्रश्नाभोवती निगडित असायला हवे. त्या प्रश्नाचे उत्तर शोधण्यासाठी आवश्यक शिक्षणाची तो निवड करील. त्या प्रश्नाचा संबंध विकासासाठी असायला हवा. म्हणजे विकासातून शिक्षण आणि शिक्षणातून विकास व्हायला हवा. महाराष्ट्राच्या शिक्षणाविषयक आराखडा तयार करताना त्यांनी 'कधीही, कुणालाही आणि कुठेही' ही शिक्षणविषयक संकल्पना मांडली आहे. त्यातूनच आयुष्यभर शिकण्याची नवीन पद्धती विकसित होणार आहे.

॥ शिक्षणवेध ॥ जुलै २०१२ ॥२८ ॥

महाराष्ट्र ज्ञान मंडळाची स्थापना हा कार्याचा पुढील टप्पा तितकाच महत्त्वाचा आहे. हा टप्पा त्यांच्या दृष्टिकोनातून अधिक नावीन्यपूर्ण आणि तितकाच आव्हानात्मक होता. त्याचे कारण हे या प्रकल्पाच्या जडणघडणीमध्ये आहे. माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर करून महाराष्ट्राला संगणक साक्षर करणे आणि त्यातून शिक्षणाचा प्रसार करून समाजाच्या आकलनाचा स्तर वाढविणे हा त्यामागचा उद्देश होता. मात्र त्याची व्याप्ती एवढ्यापुरतीच मर्यादित नव्हती. या शिक्षणातून रोजगार निर्मिती आणि कुशल मनुष्यबळही तयार होणार होते. डॉ. राम ताकवले यांची प्रचंड ज्ञान जिज्ञासा आणि त्यासाठी कष्ट करण्याची तयारी यातून दिसून येते. शिकणे, उपयोग करणे आणि उपयुक्तता टिकविण्यासाठी पुन्हा शिकणे हा एकाविसाव्या शतकाचा मंत्र आहे. डॉ. राम ताकवले यांनी तो विसाव्या शतकातच अवगत केला. काळाच्या पुढे जाऊन विचार करण्याची आणि तो अंमलात आणण्याची क्षमता यातून दिसून येते. संगणकाचा शिक्षणात होणारा वापर आणि त्याला माहितीज्ञानाची जोड ही विसाव्या शतकातील उत्तरार्धातील घटना आहे. ते तंत्रज्ञान अवगत करून त्याचा वापर करणे हे वयाच्या पन्नाशीनंतर अनेकांना जमलेले नाही. डॉ. राम ताकवले यांनी ते सहजपणे करून दाखवले आहे. किंबहुना त्यांनी त्या तंत्रज्ञानाचा शैक्षणिक मूल्यांची जोड देऊन ते अधिक प्रभावी बनवले आहे. त्यामुळेच शालेय स्तरावर प्रभावी शिक्षण, शिक्षकांना प्रशिक्षण आणि विद्यार्थ्यांची गुणवत्ता वाढविण्याचे उपक्रम या प्रकल्पातून निर्माण होऊन ते परिणामकारकपणे राबविता आले. या ठिकाणी त्यांच्यामध्ये असणाऱ्या संशोधक वृत्तीचा, शिक्षकी प्रेरणेचा, सामाजिक बांधिलकीचा, निरपेक्ष धारणेचा आणि अदम्य ज्ञानलालसेचा प्रत्यय येतो. शिकण्यासाठी विद्यार्थी व्हावे लागते. तीन विद्यापीठांचे कुलगुरु पदावर काम केल्यानंतर ही मानसिकता टिकविणे केवळ अशक्यच

वाटते. मात्र डॉ. राम ताकवले यांनी ते सहजपणे करून दाखवले. यातच त्यांचे मोठेपण सामावलेले आहे. तसेच त्यातून त्यांच्या ठिकाणी असलेल्या दुर्मिळातील दुर्मिळ गुणाची ओळख पटते.

डॉ. राम ताकवले यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा वेध अनेक पातळ्यांवर घेता येईल. विद्यार्थ्यांना जवळचा वाटणारा शिक्षक ही त्यांची पहिली ओळख आहे. ग्रामीण, शहरी, प्रांतीय, परंप्रांतीय असा भेद त्यांनी कधी केला नाही. प्रत्येक विद्यार्थ्यांशी तेवढ्याच आपुलकीने बोलणारे ते शिक्षक होते. त्यांची शिकविण्याची हातोटी चांगली होती. वेष साधा पण आकर्षक, बोलणे मृदू आणि चालण्या बोलण्यात सहजता हे त्यांचे वैशिष्ट्ये होते. कुलगुरु पदावर असतानाही त्यात फारच थोडा बदल झाला. कुलगुरु पदाची मुदत संपल्यावर पुन्हा गाडी मूळपदावर आली. जणू काही त्यांनी कुलगुरुपद भूषविलेलेच नव्हते. तरीही त्यांच्याविषयी आदरयुक्त भीती सर्वांच्या मनामध्ये नेहमीच असते. त्यांना बोलण्याची आवड आहे मात्र हे बोलणे विषयाला धरून असते. शिळोप्याच्या गप्पा मारताना त्यांना पाहिल्याचे आठवत नाही. माझे म्हणणे मानाच हा त्यांचा आग्रह नसतो मात्र कसे पटवून घ्यायचे हे त्यांना माहिती असते. चिडण्याचे प्रसंग त्यांच्यावर क्वचितच आले असतील. कारण एक तर त्यांची सहनशीलता पराकोटीची आहे. शिवाय त्यांचा रोख मुद्दा शोधण्याकडे असतो त्यामुळे ते इतर अनावश्यक गोष्टींकडे दुर्लक्ष करतात.

डॉ. राम ताकवले यांच्या वाटचालीस त्यांच्या सुविद्य पत्नी कै. प्रभावती ताकवले यांचा खूप मोठा वाटा आहे. अतिशय विनयशील आणि प्रेमळ असे त्यांचे व्यक्तिमत्व होते. ताकवले सरांच्या विचारांशी

त्यांची एकरूपता अलौकिकच म्हणावी लागेल. प्रापंचिक आणि सामाजिक जबाबदाऱ्या पार पाडीत असताना त्यांनी मोलाची साथ दिली. पती-पत्नीच्या विचारामध्ये एवढे सामर्थ्य क्वचितच दिसून येते.

डॉ. राम ताकवले यांच्या योगदानाचा विचार करताना महाराष्ट्रातील शिक्षण विषयक चळवळी आणि प्रसार यांच्या पार्श्वभूमीवर करावा लागेल. महाराष्ट्रातील शिक्षण विषयक चळवळींची मोठी परंपरा आहे.

शिक्षणविषयक धारणा बदलण्यापासून ते शिक्षण संस्था स्थापन करून त्या चालविण्याचा त्यांचा समावेश आहे. महात्मा जोतीराव फुले, आगरकर, महर्षी कर्वे, लोकमान्य टिळक, राजर्षी शाहू महाराज, कर्मवीर भाऊराव पाटील अशा अनेक दिग्गजांनी त्यात भरीव योगदान दिले आहे. ज्या कालखंडात हे घडले

त्यावेळी शिक्षण हे त्यांगाचे आणि समाजसेवेचे व्रत मानले जाई. एकोणिसशे सत्तरच्या दशकात यात बदल झाला. शिक्षणाची व्यवसाय आणि त्यानंतर व्यापाराकडे वाटचाल झाली. त्यातून अनेक संस्था आणि शिक्षणसम्राट उदयास आले. डॉ. राम ताकवले यांना या मार्गाने जाणे शक्य होते. मात्र त्यांनी त्याग आणि सेवेची नाळ तोडली नाही. त्यांनी शिक्षण हे समाजप्रबोधन आणि प्रगतीचे साधन असून ते सर्वसामान्य माणसाचे हित साधणारे असले पाहिजे. या तत्त्वांचा स्वीकार केला. कदाचित फुले, आगरकर आणि शाहू महाराजांच्या परंपरेतील ते शेवटचे शिलेदार असतील. डॉ. राम ताकवले यांचे व्यक्तिमत्व भावते ते यामुळे, त्यांनी दिलेल्या योगदानाचा ठसा महाराष्ट्र आणि देशपातळीवर दीर्घकाळ कायम राहिल.

‘विकास शिक्षणाचा’ पथदर्शक प्रकल्प

डॉ. कैलास नरहरी बवले

सर्व प्रकारच्या शिक्षण प्रशिक्षणांचा अंतिम हेतू हा विकास हाच असेल, विकासासाठी शिक्षण हे शिक्षणाचा मूलभूत उद्दिष्ट लक्षात घेतले तर शिक्षण हे विकासाभिमुख का असू नये ? नव्हे ‘शाश्वत विकासासाठी शिक्षण’ हा २१ व्या शतकातील ज्ञानयुगाच्या शिक्षणाचा आत्मा असणे आवश्यक आहे. २१ व्या शतकाच्या सुरुवातीला ज्ञानयुगाची पहाट होत असताना एकीकडे जागतिकीकरण व दुसरीकडे माहिती तंत्रज्ञान या दोन्ही प्रवाहांनी आपल्या युवा पिढीपुढे एक आव्हान आघाट संधीचे भांडार खुले केले आहे. हे ज्या मोजक्या शिक्षणतज्ज्ञांना जाणवले व त्यांनी त्यावर उपायात्मक प्रकल्पांची आखणी करावयास सुरुवात केली अशा

कृतीशील शिक्षण तज्ज्ञांमध्ये अग्रणी असणारे नाव म्हणजे प्रा. राम ताकवले. त्यांच्या समाज विकासकेंद्री शिक्षण प्रकल्पांची पद्धतशीरपणे आखणी व तितक्याच शिस्तबद्धपणे अंमलबजावणी यातून शिक्षणव्यवस्थेला बरेच काही मिळाले आहे. पुणे विद्यापीठाच्या कुलगुरूपदाच्या कारकिर्दीपासून ते महाराष्ट्र ज्ञान महामंडळाच्या निर्मितीपर्यंत सरांनी जे उपक्रम केले त्यात पुणे विद्यापीठातील पुनर्रचित अभ्यासक्रमाचा प्रयोग, प्रश्नपेढी, तंत्रज्ञानाच्या वापरातून संगणक साक्षरतेचा प्रकल्प दूरशिक्षणाची मुहूर्तमेढ अशा अनेक उपक्रमांचा उल्लेख करता येईल.

भारतीय शिक्षण संस्थेत सर नियामक मंडळाचे अध्यक्ष असताना मी राज्य साधनकेंद्राच्या संचालकपदी काम करताना, औपचारिक व अनौपचारिक शिक्षण व्यवस्थेच्या एकत्रित प्रयत्नातून विकास शिक्षण प्रकल्प सुरू करता येईल असा विचार पुढे आला व २००९ मध्ये प्रथमतः या विकास शिक्षण प्रकल्पाची आखणी करण्यास सुरुवात झाली.

भविष्य घडविणारे समाजविकासाधिष्ठीत उच्च शिक्षण असावे या तात्त्विक भूमिकेतून सादर प्रकल्पाची आखणी करण्यात आली आहे. एकविसाव्या शतकातील कायम जोडलेल्या समाजासाठी वेगळ्या प्रकारची शिक्षणप्रणाली हवी आहे याची समग्र मांडणी डॉ. राम

ताकवले समितीने महाराष्ट्र शासनास जो अहवाल सादर केला आहे. त्यामध्ये विस्ताराने केली आहे. ही मांडणी करताना माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानात (ICT) आणि शिक्षणाचे नवे मार्ग, समाज विकासाशी शिक्षणाची जोड, जीवनकेंद्री व भूमिकाधारित शिक्षण (Role based learning) ही नित्य जोडलेल्या समाजातील शिक्षणप्रक्रिया असून त्यातून विद्यार्थ्यांचे भविष्य आणि समाजविकास घडविण्यासाठी व महाविद्यालये आत्मनिर्भर होण्यासाठी महाविद्यालयांच्या गटा-गटांनी एकत्र येवून विकासशिक्षणाची सुरुवात करावी अशा प्रकारची भूमिका या अहवालात मांडली आहे.

या भूमिकेतूनच व डॉ. राम ताकवले यांच्या मार्गदर्शनाखाली २००९ मध्ये प्रथमतः पुणे जिल्ह्यातील ग्रामीण भागातील ५ महाविद्यालयांचा गट स्थापन करून विकास शिक्षण प्रकल्पाची आखणी करावी असे ठरले. पुढे २०१० मध्ये पुणे शहर पिंपरी-चिंचवड महानगरपालिका हद्द या शहरी विभागाचाही या पथदर्शक प्रकल्पात समावेश करण्यात यावा म्हणजे ग्रामीण आणि शहरी अशा दोन्ही विभागातील महाविद्यालयातून 'विकास शिक्षण' प्रकल्प राबवून मिळणारे निष्कर्ष इतर महाविद्यालयांना उपयोगी पडतील असे धोरण ठरविले गेले. औपचारिक आणि अनौपचारिक शिक्षणाचा वेळ घालून ग्रामीण भागातील गाव पातळीवरील व शहरातील प्रभाग (वॉर्ड) पातळीवरील उपलब्ध असणाऱ्या सर्व प्रकारच्या साधनांचा कार्यक्षम उपयोग करणे, त्या आधारे उत्पादन क्षमतेमध्ये वाढ घडविणे आणि त्यातून समाजाला विकासाच्या पुढील टप्प्यावर घेवून जाणारा शिक्षण प्रकल्प म्हणजे विकास शिक्षण प्रकल्प होय. (Developmental Education Project) समाज विकासासाठी शिक्षणाच्या उद्देशाने पुणे शहर आणि जिल्ह्यातील महाविद्यालयांच्या गट स्थापनेची उद्दिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे :

- ◆ महाविद्यालयांची जोडणी (Networking) करून त्यातूनच शिक्षणाच्या व विकास साधणाऱ्या

गटांची (LAD groups = Learning & Developing groups) निर्मिती करणे.

- ◆ विद्यार्थी, शिक्षक, नागरिक व स्थानिक संस्था यांची त्यांच्या विकासाच्या दृष्टीने गटनिर्मिती करणे.
- ◆ अशा शिक्षणाच्या व स्वयंविकास साध्य करणाऱ्या गटा-गटांमध्ये भागीदारी प्रस्थापित करणे.
- ◆ भूमिकाधारित शिक्षणाचे अभ्यासक्रम प्रत्येक महाविद्यालयाने स्वतंत्रपणे तयार करणे (Role based learning courses) व एकमेकांमध्ये त्यांची मुक्त शिक्षणस्रोतांच्या (OER) माध्यमातून आदान प्रदान व्यवस्था निर्माण करणे.
- ◆ विशिष्ट भागातील (गावातील/वार्डमधील) उपलब्ध संसाधनांचा आढावा घेणे.
- ◆ विकासासाठी आवश्यक ती जागृती करणे.
- ◆ विकासाच्या प्रक्रियेतील सर्व घटकांना विकास कार्यासाठी एकत्रितरीत्या प्रवृत्त करणे.
- ◆ गावातील, वॉर्डातील या विशिष्ट भागातील विकासासाठी उपलब्ध असणाऱ्या सर्व घटकांचा विकास कामासाठी कार्यक्षमरितीने वापर करणे.
- ◆ शासनाच्या सर्व विकास योजनांचा विकास कामासाठी ग्रामपातळीवर, वॉर्ड पातळीवर समन्वय साधणे.
- ◆ विकास शिक्षण प्रकल्पाच्या माध्यमातून शिक्षण आणि समाजविकास यांना साधणारे प्रतिमान तयार करणे.
- ◆ विकास शिक्षण केंद्राची (Development Education Centre) स्थापना गाव, वॉर्ड पातळीवर करणे.

राज्यसाधन केंद्र (State Resource Centre) पुणे भारतीय शिक्षण संस्था पुणे (IIE), पुणे विद्यापीठ प्रौढ, निरंतर शिक्षण व ज्ञानविस्तार विभाग महाराष्ट्र ज्ञान महामंडळ (MKCL), राष्ट्रीय सेवा योजना विभाग आणि

पुणे विद्यापीठाशी संलग्न पुणे जिल्ह्यातील १० निवडक महाविद्यालये (५ ग्रामीण भागातील व ५ शहरी भागातील) यांच्या संयुक्त विद्यमाने सदर प्रकल्प स्वयंप्रेरणेने राबवावयाचा आहे. या पथदर्शक प्रायोगिक प्रकल्पासाठी भारतीय शिक्षण संस्थेच्या खेड शिवापूर येथील जे. पी. नाईक ग्रामीण महिला विकासिनी व शेतकरी विकास प्रकल्प आणि पुणे विद्यापीठाशी संलग्न १० महाविद्यालयांची निवड करण्यात आली आहे. खेड शिवापूर येथील ८ ते १० गावे पूर्वीपासूनच महिला सबलीकरणाच्या प्रकल्पामध्ये सहभागी झालेली आहेत. या गावात शेतकऱ्यांच्या शिक्षण प्रशिक्षणाचे कामही मूलभूत स्वरूपात चालू आहे. या पार्श्वभूमीवर भारतीय शिक्षण संस्था आणि राज्यसाधन केंद्र, पुणे यांच्यावतीने या सर्व गावांमध्ये विकास शिक्षणकेंद्रांची स्थापना करावयाची आहे. या केंद्राच्या माध्यमातून गावाच्या विकासासाठी उपलब्ध साधन सामुग्रीचा आढावा घेऊन या संसाधनांच्या कार्यक्रमाचा वापरानेच उपक्रम स्थानिक शिक्षण व विकास गटांच्या वतीनेच राबविण्यात येतील. पुणे विद्यापीठाशी संलग्न पुणे जिल्ह्यातील ग्रामीण भागातील सी. टी. बोरा. कॉलेज. शिरूर, विद्या प्रतिष्ठान आर्ट्स, कॉमर्स व सायन्स कॉलेज बारामती, अनंतराव थोपटे कॉलेज, भोर, आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज, नारायणगाव, बी. डी. काळे आर्ट्स, कॉमर्स कॉलेज, घोडेगाव, या पाच महाविद्यालयांची निवड करण्यात आली आहे. शहरी भागातील कॉलेजमधूनही अशा पथदर्शी प्रकल्पाची सुरुवात व्हावी म्हणून पुणे व पिंपरी-चिंचवड महानगरपालिका परिसरातील एकूण ५ महाविद्यालये या प्रकल्पात निवडण्यात आली ती पुढीलप्रमाणे : अंबेदा इनामदार फॉर गर्ल्स, पुणे कॅम्प, रयत शिक्षण संस्थेचे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कॉलेज औंध, प्रतिभा वाणिज्य, विज्ञान व संगणकशास्त्र महाविद्यालय, नवी सांगवी, महात्मा फुले कॉलेज, पिंपरी, डॉ. अरविंद ब. तेलंग कॉलेज, निगडी व हुजुरपागा

॥ शिक्षणवेध ॥ जुलै २०१२ ॥३२ ॥

वाणिज्य व विज्ञान कॉलेज, लक्ष्मीरोड, पुणे.

ग्रामीण भागातील महाविद्यालयांनी आपल्या परिसरातील किमान ३ गावांची शहरी भागातील महाविद्यालयाने किमान ३ वॉर्डाची निवड विकास शिक्षण प्रकल्प राबविण्यासाठी करणे अपेक्षित आहे.

विकास शिक्षण प्रकल्पातील विकास क्षेत्र

शिक्षणातून शाश्वत विकास हे अंतिम उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवून या प्रत्येक महाविद्यालयाने निवडलेल्या गावातील, वॉर्डातील विकास क्षेत्रावर लक्ष केंद्रित करावे अशी विकासक्षेत्रे पुढीलप्रमाणे :

- ◆ शिक्षण सामाजिक व आर्थिक बदल
- ◆ कृषी उत्पादकता व लाभ
- ◆ उर्जा संधारण अपरंपरागत उर्जा वापर व शाश्वत विकास
- ◆ सर्वांसाठी योग्य स्वच्छ व हरित परिस्थिती (Clean & Green ecology)
- ◆ सर्व शिकणाऱ्या गटांसाठी सांस्कृतिक विकास मार्ग

थोडक्यात मानवी विकास निर्देशकांशी निगडित असलेल्या सर्व निकषांच्या विकासासाठी शिक्षणाचा परिणामकारक उपयोग करणे अपेक्षित आहे. शिक्षण, उर्जा, आरोग्य, कृषी व समाजविकास या प्राधान्य क्रमांसाठी महाविद्यालयीन ज्ञान, तंत्रज्ञान स्रोतांचा उपयोग करणे ही या प्रकल्पाची महत्त्वाची गरज आहे.

जबाबदारीचे वाटप : राज्यसाधन केंद्र, पुणे या प्रकल्पातील 'विकास शिक्षण' साहित्य निर्मिती व त्या अनुषंगाने येणाऱ्या ग्राम, वॉर्ड (प्रभाग) पातळीवरील प्रशिक्षणाची जबाबदारी घेत आहे. भारतीय शिक्षण संस्था व त्यांच्या सहयोगी संस्था या संदर्भातील स्थानिक योगदान आणि प्रकल्पाच्या संशोधनाची जबाबदारी उचलत आहेत. प्रत्येक महाविद्यालयाने आपल्या परिसरातील निवडलेल्या गाव-वॉर्ड (प्रभाग) यासाठी आवश्यक असणाऱ्या ज्ञान, शिक्षण प्रशिक्षण, संशोधन

आणि विस्तारसेवा (Teaching Research & Extension) आपापल्या कॉलेजच्या संसाधनांमधून पूर्ण करावयाच्या आहेत.

प्रकल्पातील तंत्रज्ञानाचा वापर

विकास शिक्षण प्रकल्पातील दुसऱ्या टप्प्यावर प्रगत तंत्रज्ञानाचा तसेच माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा (ICT) कार्यक्षम वापर सुरू होणार आहे. त्या दृष्टीने रेडिओ, कम्प्युनिटी रेडिओ, सेल फोन, मल्टीमीडिया, दूरशिक्षण तंत्रज्ञान, दूरदर्शन (ETH) इत्यादी तंत्रज्ञानाचा विकास शिक्षण प्रकल्पात उपयोग होणार आहे. त्यासाठी भारतीय शिक्षणसंस्था आणि राज्यसाधनकेंद्र, पुणे संयुक्तरित्या इतर काही भागीदारांबरोबर प्रकल्पाची आखणी व अंमलबजावणी करेल. महाराष्ट्र ज्ञान महामंडळ (MKCL) या निवडलेल्या गावांसाठी , प्रभागांसाठी

महाविद्यालयांना जोडणी (Connectivity) उपलब्ध करून देण्यासाठी पुढे आले आहे. त्यामुळे खुले शिक्षण स्रोत Open Learning Resources अधिकाधिक परिणामकारक वापरण्याची सुविधा गाव प्रभाग पातळीवर उपलब्ध होणार आहेत. त्यातूनच विकास शिक्षणाचा प्रकल्प अधिक कार्यक्षम, गतीमान आणि परिणामकारक होणार आहे.

ज्ञानाधिष्ठित समाजातील समाजकेंद्री शिक्षण व्यवस्थेचा प्रभावी उपयोग विकास शिक्षण प्रकल्पात करून ३५ ते ४० हजार लोकसंख्येपर्यंत विकास शिक्षण घेऊन जाण्याचा हा पथदर्शी प्रयत्न आहे. चालू झालेले विकास शिक्षण कायम टिकविण्याचा प्रयत्न सर्वांच्या स्वयंप्रेरित व सक्रिय सहभागातून होणार असल्याने हा 'चिरंतन विकासाचा निरंतर शिक्षण' प्रकल्प आहे. त्याची व्यापक गरज येणारा काळ निश्चित ठरवेल.

विद्यापीठीय शिक्षणापासून समाजाच्या फार मोठ्या अपेक्षा आहे. पदवी हे जसे नोकरीचे साधन मानले जात आहे किंवा असावे ही अपेक्षा आहे. तसेच पदवी ही सामाजिक प्रतिष्ठेचा भागही बनली आहे. ज्ञानाला आपल्या समाजात जी मान्यता व श्रेष्ठत्व दिले आहे त्याचाच हा परिणाम, त्यामुळे पदवी प्राप्त करू इच्छिणाऱ्यांची संख्या वाढली. पूर्वीच्या शिक्षणपद्धतीचा फायदा काही मूठभर लोकांना मिळत होता. म्हणूनच ते वर्गीय शिक्षण (क्लास एज्युकेशन) होते. आता ते लोक शिक्षण (मास एज्युकेशन) झाले आहे. परंतु हा बदल संख्येत झाला. शिक्षणपद्धती मात्र तीच राहिली, हीच खरी शोकांतिका आहे.

- डॉ. राम ताकवले

शिक्षणक्षेत्रातील प्रयोगशील व्यक्तिमत्व

सी. के. देसाई

शिक्षणाविषयीच्या सर्व चर्चासत्रातून, शिक्षणावर भाष्य करणाऱ्या राजकीय व अराजकीय व्यक्ती, शिक्षणातील काही समजणाऱ्या किंवा न समजणाऱ्या सर्व व्यक्तींचे एका बाबतीत एकमत असते. ते म्हणजे 'शिक्षणात अमूलाग्र बदल झाला पाहिजे.' हा अमूलाग्र बदल म्हणजे नेमकं काय? शिक्षणपद्धतीत बदल करणे म्हणजे नक्की काय करायचं? असा प्रश्न उपस्थित केला की बहुतेक जण ती जबाबदारी शिक्षणतज्ज्ञ अथवा सरकारवर टकलून बाजूला होतात. याचं मुख्य कारण शिक्षणाविषयी विचार मांडताना बऱ्याच गोष्टी सुस्पष्ट असाव्या लागतात.

- ◆ शिक्षणाचे उद्दिष्ट काय असावे.
- ◆ आजचे व ४०-५० वर्षांनंतरचे देशापुढचे प्रश्न कोणते असतील?
- ◆ शैक्षणिक बदल कोणत्या स्तरावर करायचा?
- ◆ कोणत्या विद्यार्थी गटाबरोबर व शिक्षकांच्या माध्यमातून बदल राबवायचा?
- ◆ शैक्षणिक साच्यामध्ये एकदम बदल न करता सर्व घटकांच्या पचनी पडेल असा परिवर्तनाचा आराखडा तयार करणे.
- ◆ विद्यार्थी, शिक्षक, शिक्षणतज्ज्ञ, शासन, समाज या सर्व घटकांना पटवून देत, प्रयोगात सामावून घेत शैक्षणिक प्रयोग सुरू करावा लागतो आणि

सातत्याने वाटचाल सुरू ठेवावी लागते.

शैक्षणिक प्रयोगात अशा अनेक गोष्टी एकाचवेळी साधणे आवश्यक असते.

१९७० ते ७८ या कालखंडात पुणे विद्यापीठाच्या पदार्थविज्ञान विभागात डॉ. एम्. आर. भिडे, डॉ. राम ताकवले व डॉ. वैद्य ही त्रयी अतिशय वेगाने काम करत होती. वैद्य सरांनी पुणे विद्यापीठात संगणक शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवली. सी-डॅकच्या स्थापनेत पुढाकार घेतला. त्याचा वटवृक्ष झालेला आपण सर्वजण अनुभवतो आहोत. भिडे सरांनी पदार्थविज्ञान विभागात अनेक (शाळांमध्ये) शाखांत संशोधन सुरू केले. अल्पावधीत पुणे विद्यापीठाच्या पदार्थविज्ञान विभागाला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर नेले. त्याचबरोबर भिडे सरांनी पदवीच्या विद्यार्थ्यांसाठीही मोलाचे कार्य केले. पदार्थविज्ञान विषय घेऊन पदवी घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांला तिसऱ्यावर्षी प्रकल्प करणे अनिवार्य केले. पदार्थविज्ञान विषयाच्या सर्वच महाविद्यालयीन शिक्षकांना विचार करणे व प्रकल्प करणे. ते विद्यार्थ्यांकडून करवून घेणे अनिवार्य झाले. विद्यार्थ्यांना स्वतःच्या हाताने छोटेसे उपकरण, उपयुक्त प्रणाली, विशिष्ट अभ्यास करावा लागू लागला. यातून विद्यार्थी व शिक्षक गतीमान झाले. महाविद्यालयातील पदार्थविज्ञान विभाग समृद्ध होऊ लागले. पदव्युत्तर शिक्षणासाठी येणाऱ्या विद्यार्थ्यांचा दर्जा सुधारू लागला.

महाविद्यालयीन शिक्षणातील आणखी एक त्रुटी म्हणजे विद्यापीठाने नेमलेला अभ्यासक्रम प्रत्यक्षात अगदी वेगवेगळ्या पद्धतीने शिकवला जातो. त्याकाळी पाच जिल्ह्यातील महाविद्यालये पुणे विद्यापीठाशी संलग्न होती. त्या त्या ठिकाणचे प्राध्यापक आपापला कुवतीनुसार, वकुबानुसार, समजुतीनुसार हे अभ्यासक्रम शिकवीत असत. परिणामतः ग्रामीण भागातील विद्यार्थी ज्या ताकदीने सक्षम व्हायला हवेत तसे होताना दिसत नव्हते. विद्यापीठाच्या पदव्युत्तर अभ्यासक्रमात, संशोधनात, अ - दर्जाच्या नोकऱ्यांमध्ये ग्रामीण विद्यार्थ्यांचे प्रमाण नगण्य असे. अभ्यासक्रम विशिष्ट कालावधीत पूर्ण करण्याला 'सिलॅबस कव्हर करणे' असा शब्दप्रयोग रुढ होता व आहे. सर्वच शिक्षणतज्ज्ञ (किंवा/आणि 'न-शिक्षणतज्ज्ञ') वरचेवर 'syllabus should be uncovered rather than covered' असं अजूनही सांगत असतात. पण म्हणजे नक्की काय करायचं? असा प्रश्न अभ्यासक्रम चांगल्या रीतीने राबवणाऱ्या प्राध्यापक वर्गास सतावत असे. डॉ. ताकवले सरांनी विचारमंथनातून यावर तोडगा काढला. प्रत्येक सत्राच्या अभ्यासक्रमासाठी-पेपरसाठी किमान ६०० ते ७०० प्रश्न असणारी, १५०० मार्कांची (गुणांची) विस्तृत प्रश्नपेढी तयार करण्याचा प्रकल्प तयार केला. प्राध्यापकांसाठी अभ्याससत्रे, कार्यशाळांचे आयोजन केले. सर्व अभ्यासक्रमांसाठी प्राध्यापकांचे गट नियुक्त करून कालबद्ध रीतीने, विद्यापीठाच्या विभागात बसूनच सर्वांकडून प्रश्नपेढ्या तयार करून घेतल्या. एका सत्राच्या एका अभ्यासक्रमासाठी ६०० प्रश्नांची, १५०० गुणांची प्रश्नपेढी करताना त्या अभ्यासक्रमाचा सखोल अभ्यास झाला. विद्यापीठाच्या प्रश्नपत्रिकेतील निम्मे प्रश्न प्रश्नपेढीतील असणे अनिवार्य केले. त्यामुळे विषय शिक्षकांना हे प्रश्न सोडवावे लागले. विद्यार्थ्यांना प्रश्न व त्यांची उत्तरे समजावून घेण्यास मदत करावी लागली. प्राध्यापकांची विषय ज्ञानाची खोली वाढली. अध्यापनात

प्रश्नपेढीची दखल घ्यावी लागत असल्याने ग्रामीण विद्यार्थ्यांना सकस ज्ञान मिळू लागले. विद्यार्थ्यांना अभ्यासाची दिशा स्पष्ट झाली. प्राध्यापकांकडून अभ्यासक्रम पूर्ण झाला नाही तरी विद्यार्थी स्वतः नेटाने अभ्यास करू लागले. त्यांची गुणवत्ता वाढू लागली. परिणामतः ग्रामीण विद्यार्थी मोठ्या संख्येने विद्यापीठात दिसू लागले. ते आत्मविश्वासाने पुढे येऊ लागले.

शिक्षणावर आणि शिक्षणपद्धतीवर नियमित होणारी टीका म्हणजे - शिक्षणाचा जीवनाशी संबंध तुटलेला आहे. शिक्षणाचा समाजाशी संबंध उरला नाही. शिक्षण कसे असावे हे हस्तीदंती मनोऱ्यात बसून ठरवले जाते. महाविद्यालयीन शिक्षण काही ठराविक विद्यार्थ्यांचाच व्यक्तिमत्व विकास होत असतो. व्यक्तिमत्व विकासाची सर्वांना संधी मिळत नाही. विद्यापीठीय शिक्षणात पुस्तकी ज्ञानालाच फक्त महत्त्व असून त्यात श्रमाला संधीच नाही. मात्र श्रमाला प्रतिष्ठा कुठून असणार? श्रमिकांविषयी शिक्षित माणसांच्या मनात बरोबरीची भावना कशी असणार? यासारखी टीका आजही होत असते आणि ती होत राहणार.

डॉ. ताकवले हे सातत्याने विचार करणारे, विचार मांडणारे व्यक्तिमत्व आहे. आणि त्याचबरोबर त्यावर उपाय शोधणारही व्यक्तिमत्व आहे. १९७८ साली कुलगुरू झाल्यावर त्यांना अधिक व्यापक व्यासपीठ

मिळाले. शिक्षणातील प्रश्न व त्यावरील टीका त्यांना ज्ञात होतीच. त्यावर उपाय शोधायचा ते सातत्याने प्रयत्न करत होते. समविचारी सहकाऱ्यांबरोबर सातत्याने जमेल तिथे जमेल तशी चर्चा करत राहाणे हा तर त्यांचा पिंडच आहे. अशा चर्चेतून काही मूल्ये किंवा सूत्रे साकार होऊ लागली. या मूल्यांनुसार शिक्षणपद्धती बांधता येईल का हा विचार सुरू झाला. त्यातील काही मूल्ये, सूत्रे अशी -

- ◆ विद्यापीठीय अभ्यासक्रमावर आधारित उपयोजित अभ्यासक्रम तयार करणे व राबवणे.
- ◆ सर्व विद्यार्थ्यांचे हाताने काम करण्याचे कौशल्य वाढवणे.
- ◆ सर्व विद्यार्थ्यांना व्यक्तिमत्व विकासाची संधी उपलब्ध करून देणे.
- ◆ समाजातील कुशल आणि शिक्षण पद्धतीत सामावून घेणे.
- ◆ विद्यार्थ्यांमधील प्रचंड ऊर्जास्त्रोत, समाजातील उपेक्षित आणि गरीब घटकांसाठी जाणीवपूर्वक वापरणे.

पुनर्रचित अभ्यासक्रम

यासारखी आणखी काही मूल्ये पायाभूत म्हणून स्वीकारली गेली. समविचारी सहकारी, कुलगुरू, विद्यापीठ अनुदान आयोगातील पुरोगामी विचारांचे सहकारी यांना बरोबर घेऊन शिक्षणाचे एक नवीन प्रारूप तयार केले. अनेक प्राचार्यांशी चर्चा केली. प्राचार्यांकडून नवीन अभ्यासक्रम राबवण्याविषयी ग्वाही मिळवल्यानंतर विद्यापीठ कायदा मंडळ, व्यवस्थापक मंडळ, शासन, विद्यापीठ अनुदान आयोग अशा सर्व पातळ्यांवरील संबंधितांना त्याची उपयुक्तता समजावून दिली. त्यांची मान्यता मिळवली. यानंतर हा अभ्यासक्रम प्रत्यक्ष राबवण्यास सुरवात झाली.

या अभ्यासक्रमाचे पाच प्रमुख घटक Components होते.

- ◆ A component - Foundation course - पायाभूत अभ्यासक्रम
- ◆ B component - विद्यापीठाचे नेहमीचे अभ्यासक्रम
- ◆ C component - Skill orienter courses - क्रमिक अभ्यासक्रमाशी संलग्न उपयोजित अभ्यासक्रम
- ◆ D component - Skill orienter courses - कौशल्याधारित अभ्यासक्रम
- ◆ E component - Personality development courses व्यक्तिमत्व विकासाचे अभ्यासक्रम.

1. A component मध्ये Foundation course - पायाभूत अभ्यासक्रम होता. टाटा मूलभूत संशोधन केंद्रातील डॉ. व्ही. जी. कुलकर्णी व त्यांचे सहकारी यांच्या मार्गदर्शनाखाली हा अभ्यासक्रम तयार करण्यात आला. हा अभ्यासक्रम तयार करण्याचा मूळ उद्देश असा - आपल्या विद्यापीठीय शिक्षणपद्धतीत कला,

वाणिज्य व विज्ञान असे स्वतंत्र विभाग आहेत. विज्ञानाच्या विद्यार्थ्यांना कला व वाणिज्य विषयांसंबंधी किमान ज्ञानही नसते. बँकेतून डिमांड ड्राफ्ट मिळविण्यासाठीचा अर्ज कसा भरावा, वस्तू खरेदी करण्याविषयीचे पत्र (purches order) कसे लिहावे. विधानसभा-विधानपरिषद यातील फरक काय, आपल्या भाषेतील साहित्य, यातील चार कथाकार, कादंबरीकार, कवी यासारखे काहीही फारसे माहिती नसते. तशीच अवस्था वाणिज्य व कला शाखेतील विद्यार्थ्यांची असते. विद्यापीठाची पदवी घेणाऱ्या प्रत्येकास काही किमान ज्ञान असावे. त्याच्या सामान्य ज्ञानाची पातळी उच्च असावी हा या अभ्यासक्रमाचा उद्देश होता. या अभ्यासक्रमात तीनही शाखातील क्रांतीकारी शोध, ज्यांनी हे शोध लावले त्यांची माहिती, काही विचारधारा व त्यांची मूलतत्त्वे, लोकशाही व इतर राजकीय पद्धती, आपले शेती व्यवस्थापन व अर्थव्यवस्थापन, सामाजिक व नैसर्गिक विविधता. आपला इतिहास व जागतिक इतिहास यातील परस्परसंबंध अशा अनेक गोष्टींचा अंतर्भाव असल्याने या अभ्यासक्रमाला व्यापक परिमाण लाभले होते.

सर्व शाखांतील विद्यार्थ्यांना हा विषय शिकणे अनिवार्य होते. विद्यार्थी आपापल्या शाखेतील प्राध्यापकांना यासंबंधी प्रश्न विचारत असत. त्यामुळे त्यांनाही हा अभ्यास करणे आवश्यक झाले. तीनही विभागातील प्राध्यापक हा विषय शिकवू शकत असत.

- ◆ B component - विद्यार्थ्यांला एखाद्या शाखेतील पदवी मिळवण्यासाठी त्या शाखेतील काही निश्चित अभ्यासक्रम पूर्ण करावे लागतात. B component - मध्ये अशा अभ्यासक्रमांचा समावेश होता. अ, उ, ऊ, ए या पुनर्रचित अभ्यासक्रमामध्ये महत्त्वाचे स्थान होते. या घटकांना अभ्यासक्रमात सामावून घेण्यासाठी इतर महाविद्यालयात राबवल्या जाणाऱ्या

अभ्यासक्रमापैकी ३३ टक्के अभ्यासक्रम कमी करण्यात आला. यामागे विद्यार्थ्यांवरील अभ्यासाचा व कामाचा भार फार वाढू नये हा उद्देश होता.

- ◆ C component यामध्ये विद्यापीठीय अभ्यासक्रमाशी (B) संबंधित उपयोजित अभ्यासक्रम तयार करण्यात आले. नमुन्यादाखल तीनही शाखांतील काही अभ्यासक्रम असे
    - ◆ रेडिओ व दूरदर्शन - तत्त्व - रचना व कार्य.
    - ◆ ऊर्जा अभ्यासक्रम (Energy studies). उर्जेचे विविध प्रकार व स्रोत, उपलब्धता, उपयुक्तता, कार्यक्षमता, नवीनीकरणीय ऊर्जास्रोत, त्यांचा अधिकाधिक वापर.
    - ◆ औद्योगिक रसायनशास्त्र.
    - ◆ साखर उद्योग, कागद उद्योग यांच्याशी संबंधित रसायन शास्त्र (हे अभ्यासक्रम स्थानिक उद्योगांशी संबंधित असते).
    - ◆ फळबाग शास्त्र Horticulture
    - ◆ फूल शेती Floriculture
    - ◆ मधमाशी पालन शास्त्र Bee keeping
    - ◆ दूरदर्शनवरील, रेडिओवरील कार्यक्रम कसे तयार केले जातात.
    - ◆ दूरदर्शनवरील, रेडिओवरील कार्यक्रमांचे अर्थ नियोजन
    - ◆ पत्रकारिता
    - ◆ Mass - Communication
    - ◆ भाषा विकास-भाषा शास्त्रे
    - ◆ नाट्य, नृत्य, गायन, वादन यांची शास्त्रे
- असे अनेक अभ्यासक्रम तयार केले गेले. प्रत्येक शाखेच्या वैशिष्ट्यांनुसार, गरजेनुसार तज्ज्ञांच्या सल्ल्याने हे अभ्यासक्रम तयार केले गेले. सी कांपोन्टमधील महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे तिसऱ्या वर्षी प्रत्येक विद्यार्थ्यांला एक प्रकल्प करणे अनिवार्य होते. यातील

महत्त्वाचे टप्पे असे होते. प्रकल्प निवडणे, प्रश्न निश्चिती करणे, माहिती गोळा करणे, प्रयोग करणे, निरीक्षणे नोंदवणे, माहिती अथवा प्रयोगाच्या निरीक्षणांचे पृथक्करण करणे, निष्कर्ष नोंदवणे, प्रकल्प अहवाल लिहिणे, परीक्षेत सादरीकरण व तोंडी परीक्षा या सर्व टप्प्यांमधून विद्यार्थ्याला जावेच लागत असे. यातून विद्यार्थ्यांची नवीन प्रश्नांकडे बघण्याची एक दृष्टी तयार होत असे. हे सर्व विद्यार्थ्यांकडून करून घेताना प्राध्यापकांना प्रचंड मेहनत घ्यावी लागत असे व ते घेतही असत.

- ◆ D component - यामध्ये कौशल्यावर आधारित अभ्यासक्रमांचा समावेश करण्यात आला. यापैकी काही अभ्यासक्रम असे-
  - ◆ रेडिओ रिपेअरिंग.
  - ◆ मोटार रिवाईडिंग - ट्रान्सफॉर्मर वाईडिंग.
  - ◆ वेल्लिंग.
  - ◆ पोल्ट्री व्यवस्थापन.
  - ◆ इमारत बांधकामावरील देखभाल - सुपरव्हिजन
  - ◆ विविध अंदाजपत्रके तयार करणे.
  - ◆ हिशोब लिहिणे.
  - ◆ शेती संबंधित बँक व्यवहार.
  - ◆ शेती संबंधित - शासकीय योजना - माहिती - अर्ज कसे करावेत.
  - ◆ तलाठी कार्यालयाचे कामकाज.
  - ◆ विविध कार्यकारी सहकारी संस्थांचे कार्य.
  - ◆ सहकारी पतपेढीचे कार्य.
  - ◆ बचत गटाचे कार्य.
  - ◆ कुकरी.
  - ◆ फॅशन डिझायनिंग.
  - ◆ छाया चित्रण, चलत चित्रण.
  - ◆ शिवण शास्त्र.
  - ◆ बातमी तयार करणे, फीचर तयार करणे.
  - ◆ जाहिरात तयार करणे.

या सारख्या अनेक कौशल्यांचा या कांपोनेंटमध्ये समावेश होता. महाविद्यालयातील प्राध्यापक ही कौशल्ये शिकवण्यास सक्षम नव्हतेच. यासाठी गावातील कुशल कारागिरांची, छोट्या यशस्वी व्यावसायिकांची मदत घेतली गेली. वेल्लर, वर्कशॉप चालवणारे, पोल्ट्री-डेअरी-रोपवाटिका चालवणारे, रेडिओ दुरुस्त करणारे, मोटार रिवाईडिंग करणारे, बँक अधिकारी, शासकीय अधिकारी, प्रगतीशील शेतकरी अशा अनेकांच्या साहाय्याने हा अभ्यासक्रम राबवण्यात येत असे. हे व्यावसायिक महाविद्यालयात येऊन विद्यार्थ्यांना शिकवू लागले. त्यांना प्रतिष्ठा लाभली. विद्यार्थी ज्ञान घेण्यासाठी, अनुभव घेण्यासाठी त्यांच्या वर्कशॉपवर, शेतावर, डेअरीत, दुकानात जाऊ लागले. प्रत्येक व्यवसाय कसा चालतो, तो कसा चालवावा लागतो याचे ज्ञान व भान विद्यार्थ्यांना येऊ लागले. समाजातील कुशल कामगार, छोटे-मोठे व्यावसायिक, शेतकरी यांचा विद्यार्थी, प्राध्यापक, महाविद्यालय यांच्याशी जवळून संबंध प्रस्थापित झाला. समाजाला शिक्षणप्रक्रिया आपली वाटू लागली. समाजातील अनेक घटक, विद्यार्थी, प्राध्यापक यांच्यामध्ये एक रचनात्मक नातं तयार झाले. हे या प्रकल्पाचे फार मोठे यश होते.

सुरवातीला हे व्यावसायिक या कार्यक्रमात उत्साहाने सहभागी झाले. मोबदल्याची त्यांना अपेक्षा नसे. मात्र पुढे-पुढे त्यांना वेळ काढणे अशक्य वाटू लागले. अत्यल्प मोबदल्यासाठी स्वतःचा व्यवसाय बंद ठेवणे जाचक ठरू लागले. त्यांचा उत्साह कमी कमी होत गेला. D component राबवणे महाविद्यालयाला कठीण होत गेले.

- ◆ गिर्यारोहण व गिरीभ्रमण
- ◆ पर्यावरण अभ्यास, जतन व विकास
- ◆ नाटिका पथनाट्य लेखन, सादरीकरण
- ◆ व्यसनमुक्ती - जागृती
- ◆ कुटुंब नियोजन

॥ शिक्षणवेध ॥ जुलै २०१२ ॥३८ ॥

◆ ग्राम स्वच्छता आणि आरोग्य साक्षरता.

या सारखे काही अभ्यासक्रम या कांपोन्टमध्ये होते.

गिर्यारोहण व गिरीभ्रमण अभ्यासक्रम राबवताना जवळजवळ १०० वेळा गिरीभ्रमण, दुर्गभ्रमण सह्याद्रीच्या दऱ्याखोऱ्यात हिंडण्याची संधी मिळाली. नव्या वाटा शोधणे, कठीण परिस्थितीला तोंड देणे, मोहीम पूर्ण करणे, कठीण परिस्थितीत एकोप्याने राहणे अशा अनेक मूल्यांचे संवर्धन होत गेले. शारीरिक क्षमतेविषयी जागरूक असावेच लागते याचेही भान राहाते. १९ दिवस हिमालयातील १४००० फुटापर्यंत गिरीभ्रमण हाही अविस्मरणीय अनुभव २५ विद्यार्थ्यांच्या गाठीशी राहिला.

या पाचही घटकांचा अभ्यासक्रमात अंतर्भाव असल्याने प्रत्येक विद्यार्थ्याला किमान सामान्यज्ञान, विषयज्ञान, विषयाचे उपयोजन किमान कौशल्य व व्यक्तिमत्त्व विकासाची संधी मिळत असे.

हा प्रयोग प्रथम सात महाविद्यालयात सुरू झाला. पुढे पाच महाविद्यालयात टिकला. संगमनेर महाविद्यालयातील प्राचार्य म. वि. कौंडिन्य यांच्या खंबीर, गतिमान व प्रागतिक नेतृत्वामुळे तिथे हा प्रकल्प उल्लेखनीय पद्धतीने राबविला गेला. नाशिक व प्रवरानगर येथेही हा प्रकल्प तितक्याच चांगल्या पद्धतीने राबवला गेला. डॉ. ताकवले पुणे विद्यापीठाच्या कुलगुरु पदावरून निवृत्त झाल्यावर त्यांना यासाठी अधिक वेळ देता आला आणि हा प्रयोग बारा-तेरा वर्षे सुरू राहिला.

मग हा प्रकल्प पुढे का राबवला गेला नाही? या प्रकल्पात सातत्याने काम करणारा प्राध्यापक म्हणून मी माझे मत व्यक्त करित आहे. डॉ. ताकवले, त्यांचे सहकारी, प्रकल्प राबवणाऱ्या महाविद्यालयाचे प्राचार्य यांनी सदर प्रकल्प राबवण्यासाठी येणारा प्रचंड खर्च-अनुदानित व्हावा म्हणून सातत्याने प्रयत्न केले. शासनाने अंशतः तरी खर्च दिला का? याची मला निश्चित माहिती नाही. संगमनेर महाविद्यालयातील विज्ञान

विभागाचे वेळापत्रक, प्राध्यापकांचा कार्यभार इत्यादींचा माझा जवळून संबंध होता. सर्वच विभागाचे बहुतेक सर्व प्राध्यापक दर आठवड्याला ३४/३५ तासिकांचा कार्यभार उचलत असत. यासाठी अनुदानित शिक्षकांच्या १:७ ते १:८ पट शिक्षकांची नियुक्ती करणे गरजेचे होते. परंतु हे शासनाला पटू शकले नाही. डॉ. ताकवले आणि प्राचार्यांची टीम शासनाला पटवून देण्यात कमी पडली. नवीन शिक्षकांच्या नियुक्त्या झाल्या नाहीत. जादा काम करणाऱ्या शिक्षकांना अंशतःही मोबदला मिळाला नाही. बारा वर्षे प्रकल्प राबवताना बौद्धिक व शारीरिक श्रमाने शिक्षक व शिक्षकेतर कर्मचारी दमून गेले. जादा खर्च भागवताना संस्था मेटाकुटीला आला. शासनाच्या उदासीनतेने बारा वर्षांनंतर संगमनेर महाविद्यालयात हा प्रकल्प थांबवण्यात आला.

तरीही हा प्रकल्प यशस्वी झाला असेच आम्हाला वाटते. या प्रकल्पातून तावून-सुलाखून निघालेले दरवर्षी सुमारे सातशे विद्यार्थी सतत बारा वर्षे एकट्या संगमनेर महाविद्यालयातून समाजाला मिळाले. ते समाजात आजही मोलाचे काम करत आहेत. पाच महाविद्यालयातील प्रत्येकी ६०-७० प्राध्यापक अधिक काम करत होते व ते करत राहिले. ते अधिक ज्ञानसंपन्न झाले. त्यांना अधिक सामाजिक भान आले. त्यांनी आपले कर्तव्य अधिक जबाबदारीने पार पाडले व अजूनही पाडत आहेत. आजही डॉ. ताकवले 'सर्वांसाठी दर्जेदार शिक्षण' या ध्यासाने कार्यरत आहेत. यासाठी संगणक, मुक्त शिक्षण-स्त्रोत, दूरशिक्षण तंत्रज्ञान यांचा वापर करून 'व्हर्चुअल स्कूल' प्रकल्प राबवणे हे दमदार आव्हान वाटते.

शिक्षणातील प्रश्नांना कायमची उत्तरे शोधणे, त्यातून समाजाचा व देशाचा विकास साधणे तसेच समाजातील गरिबी व विषमता दूर करण्यासाठी निरंतर प्रयत्न करणाऱ्या डॉ. राम ताकवले सरांबरोबर काम करताना आनंदच होत राहतो.

भविष्यकालीन शिक्षणाचा वेध

डॉ. राम ताकवले

महाराष्ट्रात अनुताई वाघ, ताराबाई मोडक, आणि गिजुभाई बधेका यांच्या प्रेरणेतून अनौपचारिक शिक्षणाची सुरुवात झाली. त्यांच्या विचारातून गेली १८ वर्षे बालशिक्षणाची चळवळ इथे सुरू झाली. शिक्षण हे समाज परिवर्तनासाठी वापरले जावे या हेतूने शिक्षण व्यवस्थेविषयीची ही चळवळ सुरू झाली. मेंदूवर आधारीत शिक्षण ही नवी प्रक्रिया आता आपल्याकडे सुरू झाली.

भारतात पूर्वी गुरूकूल शिक्षणपध्दती होती; ती बाजूला सारून आधुनिक शिक्षणपध्दती ब्रिटिशांनी आपल्याकडे आणली. ब्रिटिश कालापासून शालेय व महाविद्यालयीन शिक्षणासाठी आपण आजही पाश्चात्य शिक्षणपध्दतीचे प्रारूप स्विकारलेले आहे.

आशयाधिष्ठित अभ्यासक्रम म्हणजे ज्ञान. आणि हे ज्ञान कधीही ग्रंथात, पुस्तकात बंदिस्त नसते. सध्या आपण आशयाधिष्ठित अभ्यासक्रम याचा अर्थ पुस्तकी

महाराष्ट्र बालशिक्षण परिषद, धुळे येथे झालेल्या १८ व्या अधिवेशनाचे उद्घाटक डॉ. राम ताकवले होते. त्यांच्या भाषणातील काही भाग आम्ही शिक्षणवेधच्या जानेवारी २०१२ या अंकात घेतला होता. हाच भाग आम्ही 'डॉ. राम ताकवले' विशेषांकात पुन्हा उध्दृत करीत आहोत. डॉ. ताकवले यांचे भविष्यकालीन शिक्षणविषयक विचार यामधून वाचकांपर्यंत पोहचवण्याचा आमचा प्रयत्न आहे.

ज्ञानाशी केंद्रीत केला आहे. आशय पुस्तकातून कसा घ्यायचा आणि तो परिक्षेत कसा मांडायचा याचेच ज्ञान आता दिले जाते. अशी आशयाधिष्ठित शिक्षणपध्दती कशाला राबवायची ? एखादा आशय माहित होण्यासाठी ('गुगल')google वर जायचे. (सुरू) open करायचे आणि मग हवे ते मिळवता येते. आणि जी माहिती वापरली जाते ती लक्षात राहते. म्हणजेच ते ज्ञान लक्षात राहते. मग आशय शिकवायचा कशाला ? का शिकावा ? मग निराळ्या पध्दतीने विचार का करू नये ? सध्याच्या परिक्षा पध्दतीत दोनच बुध्दीमत्तांचा विचार केला जातो तेंव्हा बहुविध बुध्दीमत्तांचा विचार आम्ही करतो का ? आम्ही आमचे शिक्षण, आमची मुलं पुस्तकी ज्ञानाच्या चौकटीत बंदिस्त केली आहेत. असे का ?

इ.स.१९३७ साली म. गांधीजींनी ही ब्रिटिशांनी आणलेली शिक्षणपध्दती आपल्यासाठी नाही; ती फेकून द्या असे सांगितले होते आणि याऐवजी कामावार आधारित शिक्षणपध्दती असावी म्हणून 'नई तालीम' ची निर्मिती केली. पण आपण याकडे लक्ष दिले नाही. कारण सद्य शिक्षणव्यवस्थेत समाजातील अनेकांचे हितसंबंध गुंतलेले आहेत. पण आता ही पाश्चात्य शिक्षणपध्दती पाश्चात्य देशांमध्येच कालबाह्य ठरली आहे. ते लोक आता

॥ शिक्षणवेध ॥ जुलै २०१२ ॥४० ॥

'innovative education' चा विचार करत आहेत. ती मंडळी आता नविन शिक्षणाच्या प्रारूपाच्या शोधात आहेत. innovative education हीच शिक्षणपध्दती इथून पुढे टिकणार आहे.

नवनविन तंत्रज्ञानाचा वापर करताना शिक्षण-व्यवस्था कशी असावी याचा विचार सुरू झाला कारण तंत्रज्ञान बदलले की समाजव्यवस्था बदलते. मानवी उत्क्रांतीचा इतिहास पाहिला तर हे स्पष्ट होते. - अश्मयुग, ताम्रयुग, पाषाणयुग इ. ही तंत्रज्ञानावरूनच पडलेली नावे आहेत.

औद्योगिक प्रगती झाली की उत्पादन वाढले आणि उत्पादन वाढल्यामुळे मानवाचे व निसर्गाचे शोषण वाढले; याला म.गांधींनी विरोध केला. म.गांधींनी तंत्रज्ञानाला, यंत्राला विरोध केला नाही, परंतु मूलभूत जीवनावश्यक उद्योगांचा विचार केला म्हणजे असे तंत्रज्ञान वापरा जे तुम्हांला सबल करेल, कोणाचेही शोषण होणार नाही. पण हा विचार आम्ही टाळला कारण आमच्या समोर असलेली पाश्चात्य शिक्षणपध्दती. त्यातले हे दोष आता पाश्चात्यांच्याच लक्षात यायला लागले आहेत.

आम्ही मुलांना त्यांच्या बुद्धीमत्तांना बंदिस्त केले आहे. त्यांना मोकळे करायला पाहिजे. निसर्गातून शिकू दिले पाहिजे. औद्योगिक विकास वाईट आहे का ? तर नक्कीच नाही; पण दोन्हीचा समतोल साधणे आवश्यक आहे. शिक्षणाचा व विकासाचा असा समतोल सध्याच्या शिक्षण व्यवस्थेत आहे का ? तर त्याचं उत्तर 'नाही' असं द्यावं लागेल. १९८५ मध्ये कोठारी आयोगाने असा समतोल साधायचा प्रयत्न केला, पण तो फसला. आम्ही या प्रयोगात का फसलो ? कारण विकास म्हणजे काय हेच आम्हाला कळले नाही. विकासाचे दोनच घटक ढोबळमानाने आपल्यापुढे आले - १) व्यक्तिवादी विकास - यात भांडवलशाहीचा समावेश होतो, यात समाजाचा एक घटक अधिक संपत्तीचा मालक होतो. २) सामाजिक न्यायाचा विकास - साम्यवाद - यात

सर्व संपत्तीची मालकी समान मानलेली आहे. म्हणजे एक ठिकाणी व्यक्ती महत्त्वाची आणि दुसऱ्या ठिकाणी समाज महत्त्वाचा आहे. दोन्हीचा समतोल इथे साधला जात नाही; आणि म.गांधींनी सांगितलेला तिसरा मार्ग आम्हांला जोडता आला नाही. शिक्षण व विकास याचा समतोल गांधीजींच्या शिक्षणविचारात आहे, यालाच 'समवाय' असे म्हणतात.

व्यक्ती व समाज यांचा विकास शिक्षणाच्या माध्यमातून करता येईल का? मूल्याधारित समाजाची निर्मिती शिक्षण व्यवस्थेतून करणार आहोत का ? विकासाचे असे नवे प्रारूप आपल्याला मांडता येणार आहे का ? यादृष्टीने २१ व्या शतकात मंथन सुरू झाले आहे आणि याचे उत्तर 'हो' असे आहे. यासाठीच सिनारियो Situation based education- रचनात्मक शिक्षणाचे प्रारूप मागच्या ५ वर्षात आपल्यापुढे आले आहे.

तंत्रज्ञान ही या युगाची फार मोठी शक्ती आहे. सामान्यांचे सामाजीकीकरण करण्यासाठी हे ज्ञान त्यांच्यापर्यंत पोहचले पाहिजे. तंत्रज्ञानाच्या मदतीने समाज परिवर्तनाची नव-समाजनिर्मितीची प्रक्रिया करण्याचा प्रयत्न होत आहे.

या तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून समाजाचा विकास करताना तो शरीराचे चोचले पुरवणारा करायचा की आत्म्याची उन्नती साधणारा यावर गांधीजी बोलत होते.

ज्ञान-विकास-काम या तिन्हीचा सुंदर गोफ निर्माण करता येतो. ज्ञान व विकासाचा समवाय करून भरीव काम निर्माण होते. शिक्षणासाठी निर्माण झालेले काम आणि कामातून मिळालेले शिक्षण मूल्याधारीत असते. पैसा हे अतिशय छोटे मूल्य आहे. ज्ञान, तंत्रज्ञान, निसर्ग, समाज संघटन शक्ती आणि नैतिकता ही मूल्ये हीच मोठी संपत्ती आहे.

शिक्षण हे जीवनकेंद्री असावे. म्हणजे माझे शिक्षण माझ्या व समाजाच्या विकासासाठी असावे; यातून पैसा

व मूल्य यांची निर्मिती करता येईल. पैसा कमवावा पण त्यासाठी गरजा वाढवू नयेत. आपल्या कुटुंबाचे पालन करता येईल एवढा पैसा नक्की कमवावा पण समाजाचा विध्वंस होईल इतका पैसा कमवू नये.

स्वतःच्या विकासातून, समाजाच्या विकासातून मूल्यनिर्मिती व्हावी ज्यामुळे आत्मिक उन्नती घडेल. असे आत्मिक उन्नती घडवणारे शिक्षण हेच खरे शिक्षण.

भविष्य घडविणाऱ्या शिक्षणाचे तीन टप्पे मांडता येतील.

शिक्षण → विकास →
मूल्यनिर्मिती.

जे.पी. नाईक यांनी या शिक्षण पध्दतीची ५ तत्त्वे सांगितली आहेत :-

- १) भविष्याचे चित्र काढा.
- २) शिक्षणाचा व विकासाचा संबंध जोडा.
- ३) जी शिक्षणपध्दती तुम्हाला निर्माण करावयाची आहे त्यासाठी तुम्हाला सगळ्यांना किंमत मोजावी लागेल.
- ४) प्रत्येकाला यात भूमिका बजावावी लागते आणि त्यामुळे प्रत्येक भूमिकेला स्वतः मध्ये बदल घडवावा लागतो. यात भूमिका प्रधान शिक्षक असावा लागतो; आपली प्रधान भूमिका कोणती हे प्रत्येकाला समजावे लागते आणि जे प्रधान काम या भूमिकेचे आहे ते अत्यंत नीटपणे करावे लागते.

आणि असे भूमिकेवर आधारित (Role based) शिक्षण घ्यायची गरजच नाही. तुझी भूमिका तू नीट पार पाडली असशील तर नक्कीच काम चांगले घडणार आहे. ही शिक्षणाची प्रक्रिया आहे. परिक्षा नकोच. तुमची प्रत्येक नाळ समाजाशी जोडलेली असेल. त्यासाठी -

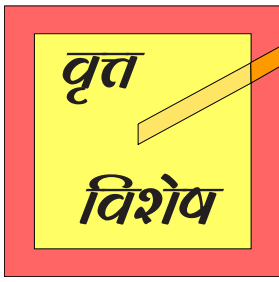
- १) क्षमता बांधणीचा कार्यक्रम असेल. ज्यात ज्ञान व कौशल्यांचा समावेश असेल.
- २) क्षमता विकास - म्हणजे माझ्या ज्ञानाचा वापर मला माझे प्रश्न सोडविण्यासाठी करता यावा. यात सहकार्य, समाजातील वर्तन व व्यवहार इत्यादी अपेक्षित असते.
- ३) सकारात्मक मानसिकता - मानवतेच्या पातळीवर आपण अत्याधुनिक होणे गरजेचे आहे. व्यक्तीची वृत्ती, समाजाची वृत्ती, त्याच्या काम करण्याच्या पध्दतीवरून ताडता येते. म्हणूनच मूल्य हा जीवनाचा शिक्षणाचा अविभाज्य भाग बनला पाहिजे.

मूल्य घडविण्याची प्रक्रिया शिक्षणातून आली पाहिजे. त्यातून सर्व समाजाच्या सहभागाने उभी राहिलेली निर्माण केली पाहिजे. नवीन तंत्रज्ञानाच्या मदतीने शिक्षणाला नवीन दिशा सर्वांना अपेक्षित अशी देता येईल.

समाजजीवन हे एक फार मोठे विद्यापीठ आहे. तेथे धडपडणे, विविध प्रश्न समजावून घेणे व ते सोडवणे हेही शिक्षणाचे व विकासाचे खरे कार्य आहे. खरे तर आमचे उच्च शिक्षण अशाच प्रकारचे असायला हवे. समाजाचे प्रश्न सोडवताना, काम करताना ते घेता आहे पाहिजे. ज्ञानक्षेत्र व कृतिक्षेत्र एकच असायला पाहिजे, तरच शिक्षणातला पुस्तकीपणा जाईल.

- डॉ. राम ताकवले

मराठी शाळांच्या मान्यतेसाठी तीव्र आंदोलन

दिनांक २१ मे रोजी मुंबई येथे मराठी अभ्यास केंद्र व शिक्षणहक्क समन्वय समिती आयोजित संयुक्त भव्य पत्रकार परिषद घेण्यात आली. मराठी शाळेच्या मान्यतेसंबंधी शासनाकडून अक्षम्य हेळसांड केली जात आहे. या प्रश्नावर या पत्रकार परिषदेत चर्चा केली गेली. नवीन शैक्षणिक वर्ष सुरू होण्याअगोदर मराठी शाळांच्या मान्यतेचा प्रश्न सरकारने सोडवला नाही तर येत्या पावसाळी अधिवेशनाच्या काळामध्ये मोठे आंदोलन छेडण्याचा इशारा या परिषदेत देण्यात आला.

शासनाने अलीकडेच ग्रामीण शाळांसाठी बृहद आराखडा जाहीर केला असून त्यापैकी बहुतेक शाळा जिल्हा परिषदा किंवा महानगरपालिकांच्या वतीने सुरू

करण्यात येणार आहेत. परंतु, २००५ सालापासून शासनाने अनुदान न घेता चांगल्या चालू असलेल्या व मान्यतेच्या प्रतिक्षेत असलेल्या मराठी शाळांना बृहद आराखड्यामध्ये सामाविष्ट न करून या शाळांची मुस्कटदाबी चालविलेली आहे. या शाळांना त्वरीत मान्यता मिळावी म्हणून गेल्या वर्षी एप्रिलमध्ये आज्ञाद मैदानामध्ये उपोषण करण्यात आले होते. त्यावेळी शिक्षणमंत्र्यांनी १९ जून २०१० च्या परिपत्रकावरील कारवाई स्थगित करण्यात येईल, तसेच जास्तीत जास्त मराठी शाळांना बृहद आराखड्यात सामाविष्ट करण्यात येईल, असे आश्वासन दिले होते. परंतु या आश्वासनाची पूर्तता तर झाली नाहीच उलट या शाळा बेकादेशीरपणे

॥४३ ॥ जुलै २०१२ ॥ शिक्षणवेध ॥

चालू असल्याबाबतच्या नोटिसा संबंधित संस्थाचालकांना पाठवून चांगल्या चालू असलेल्या मराठी शाळा बंद करायला भाग पाडत आहेत.

मराठी शाळांच्या विरोधातील शासनाच्या या अन्याय्य धोरणाविरोधी निर्णयावर विधानसभेच्या येत्या पावसाळी अधिवेशनाच्या दरम्यान संबंधित संस्थाचालक, विद्यार्थी, पालक यांच्या उपस्थितीत मोठे आंदोलन छेडण्याचा इशारा आजच्या पत्रकार परिषदेमध्ये शासनाला देण्यात आला. राज्यशासनाने स्वयंअर्थसहाय्यित मराठी शाळांसाठी नव्याने विधेयक तयार केले आहे. या विधेयकातील शाळा मान्यतेच्या तरतुदी इतक्या खर्चिक आहेत की कोणत्याही मराठी शाळेला त्या परवडणाऱ्या

नाहीत. परिणामी या शाळा बंद पडण्याचीच शक्यता आहे. यामुळे या तरतुदींचा सरकारने फेरविचार करावा आणि विधेयकात सुधारणा करावी, असे आवाहनही या पत्रकार परिषदेमध्ये करण्यात आले.

मराठी अभ्यास केंद्र व शिक्षण हक्क समन्वय समिती यांच्या संयुक्त पत्रकार परिषदेला प्रा. रमेश पानसे, अरुण ठाकूर, विजया चौहान, प्रा. दीपक पवार, डॉ. प्रकाश परब, रविंद्र धनक, शीतल खेचडे, ज्ञानेश्वर जाधव, सुरेश इखे आदी उपस्थित होते.

विविध प्रकारची आव्हाने पेलण्यासाठी आवश्यक ती लवचीकता, स्वायत्तता व प्रयोगशीलता आमच्यात फार कमी आहे. आमचे शिक्षण साचेबंद आहे. तो साचा इंग्रजी राजवटीपासून तसाच आहे. गेल्या २५-३० वर्षांत सुधारणा करण्याचे जे अनेक प्रयोग झाले, ते प्रयोगातच राहिले. संपूर्ण शिक्षणपद्धती बदलण्यासाठी परिणामकारक मार्ग फारसे सापडले नाहीत. ही सर्वांचीच खंत आहे.

१५० वर्षांच्या गुलामगिरीतून आणि शेकडो वर्षांच्या परंपरामधून अजून समाजमन बाहेर पडलेले नाही. बदलास मोकळ्या मनाने सामोरे जावे, परिस्थिती बदलण्यासाठी संघर्ष आणि श्रम करण्यासाठी सतत तयारी ठेवावी आणि नवी परिस्थिती व नवे प्रश्न समर्थपणे पेलावेत असे नव्या युगाचे शिक्षणच आम्हाला मिळत नाही. चाकोरी मोडू नये म्हणून सर्वांचा दबाव, आग्रह. अशा वृत्तीतून उज्ज्वल आणि प्रगतीशील भारत घडवणारा युवक कसा तयार होणार? म्हणूनच बदलासाठी, बदल मुक्त मनाने स्वीकारण्यासाठी, नवे शिक्षण देण्याची आजची गरज आहे.

- डॉ. राम ताकवले

वृ

त्त

वि

श्व

विश्ववृत्त

■ शैक्षणिक दर्जा उंचावण्यासाठी ट्युनिशियात संप

मुलांच्या एकूण शैक्षणिक कारकिर्दीचा विचार करता, त्यांचे बालशिक्षण उत्तमप्रकारे होणे ही महत्त्वाची बाब आहे. त्यामुळे त्याबाबतची सजगता देशविदेशात वारंवार दिसून येते. नुकतेच १६ मे २०१२ रोजी ट्युनिशिया राष्ट्रातील प्राथमिक शिक्षण प्रक्रियेच्या दर्जात व शिक्षकांच्या स्थानाबाबत, त्यांच्या दर्जाबाबतच्या सुधारणेसाठी एक दिवसाचा संप ट्रेड युनियनतर्फे पाळण्यात आला. या संपास ८५ टक्के प्रतिसाद मिळाला. ट्युनिशियातील शिक्षण प्रक्रिया अधिक सकस व्हावी व शिक्षकांना समाजात उत्तम दर्जा प्राप्त व्हावा याकरता ट्युनिशियातील ट्रेड युनियन लढत आहे. ट्युनिशियातील लोकशाहीचा विकास उत्तम गतीने व्हायचा असेल तर सर्वांना गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देणे हा एकमेव व खात्रीशीर मार्ग आहे असे SGEB (Syndicat general de l'enseignement de base) ने संपकाळातील निवेदनात नमूद केले.

SGEB ने काही मागण्या मांडल्या. ज्यामध्ये शिक्षकांच्या दर्जाची पाहणी, बढत्या करणे व कामाच्या तासांमध्ये कपात, शिक्षकांची भरती, प्राचार्य व शैक्षणिक सल्लागारांच्या वेतनाचा आढावा घेणे इत्यादी SGEB च्या मागण्यांना व संपास EI (Education International) ने संमती दर्शवली आहे.

■ गुणवत्तापूर्ण शिक्षणासाठी जागतिक स्तरावर चर्चा

गुणवत्तापूर्ण शिक्षण उपलब्ध करून देण्यासाठी वेगवेगळ्या गोष्टींची पूर्तता करावी लागते. मानवी संसाधनांपासून ते आर्थिक नियोजनापर्यंतचा विचार त्यात येतो. नुकत्याच G-8-2012 या राष्ट्र प्रमुखांच्या चर्चेत जी बोलणी झाली त्यात, जगातील आठ अत्यंत श्रीमंत राष्ट्रांच्या प्रमुखांनी शैक्षणिक गुंतवणूक करण्यावर भर दिला आहे. त्यांच्या या प्रस्तावाचे एज्युकेशन इंटरनेशनल्सने स्वागत केले आहे. कदाचित या चर्चेचा परिणाम म्हणजे उग्र किंवा ताठर भूमिकेविरुद्ध प्रोत्साहन देणाऱ्या भूमिकेला एक नवे वळण मिळू शकते असे म्हटले आहे. शिक्षणासाठीच्या गुंतवणुकीत वाढ आणि रोजगार निर्माणावर भर देणे तसेच युरोपियन आर्थिक स्थितीस गती देऊन पेचप्रसंगातून बाहेर काढण्याच्या मुद्यांवर G-8-2012 च्या चर्चेत बोलणी झाली.

शिक्षणातील गुंतवणूक, अत्याधुनिक पायाभूत सोयी आणि रचनात्मक सुधारणांद्वारे प्रगती साधता येईल, असे त्यांनी काढलेल्या सरकारी परिपत्रकात म्हटले आहे. ज्यामध्ये ब्रिटन, फ्रान्स, जर्मनी, इटली, कॅनडा, युनायटेड स्टेट्स, जपान व रशिया यांच्या नेत्यांचा समावेश आहे. ग्रीस, पोर्तुगाल, स्पेन यासारख्या सर्व आर्थिकदृष्ट्या अडचणीत असणाऱ्या देशांना त्यांची शैक्षणिक गुणवत्ता सुधारण्यासाठी, त्यांच्या शिक्षकांसाठी आर्थिक मदत त्वरीत दिली जावी असे एज्युकेशन इंटरनेशनल्सने नमूद केले आहे. शैक्षणिक क्षेत्रात आर्थिकदृष्ट्या येणाऱ्या संकटांना दूर केल्याशिवाय राष्ट्रांची प्रगती होऊ

शकत नाही व गुणवत्तापूर्ण शिक्षणानेच ते साध्य होऊ शकते यावर या चर्चासत्रात भर दिला होता.

■ शाळा नेतृत्वावर चर्चासत्र

नुकतेच म्हणजे २३-२५ मे रोजी डबलीन येथे एज्युकेशन इंटरनॅशनल्स (EI) आणि त्यांच युरोपियन शाखेद्वारे (European Trade Union Committee for Education) 'युरोपियन जागतिक चर्चासत्रा'चे आयोजन करण्यात आले होते. या जागतिक चर्चासत्राचा विषय होता 'शालेय नेतृत्व'. आयरिश शिक्षक संघटनेने त्याचे यजमानपद स्वीकारले होते. अनुभवांची देवाणघेवाण करणे आणि शिक्षण संघटनांमधील नेतृत्व कलेचा विकास करण्याच्या दृष्टीने या चर्चासत्राचे आयोजन केले होते.

या चर्चासत्रात सहभागी झालेल्यांनी सध्याचे शालेय नेतृत्व आणि त्याबाबतची आव्हाने, सहभागींच्या देशातील त्यांचे शाळा नेतृत्वाचे अनुभव याबाबत चर्चा केली. त्याचप्रमाणे आर्थिक तुटवडा; आर्थिक पेचप्रसंग यामुळे शिक्षण प्रक्रियेवर व शिक्षकांवर पडणारा प्रभाव या मुद्द्यांवर चर्चा झाली.

आर्थिक पेचप्रसंग; समस्यांचा शिक्षणावरील प्रभाव, प्रतिसाद व उपाय या विषयावर पोर्तुगाल, अर्जेन्टिना आणि जागतिक व्यापारी संघटना चळवळीतील सहभागी व्यक्तींमध्ये चर्चा झाली.

शाळा नेतृत्वाची तयारी, भरती, विकास या विषयावरील अनुभवांची देवाणघेवाण ऑस्ट्रेलिया, जर्मनी, आयर्लंड या देशातील सहभागी व्यक्तींनी केली. तर संघटना एकत्रीकरण, शाळा नेतृत्वाचे नियोजन आणि संघटन यावरील चर्चासत्रात फ्रान्स, दक्षिण आफ्रिका, भारत आणि युनायटेड किंगडम हे देश सहभागी होते.

राष्ट्रवृत्त

■ अदिवासी विद्यार्थिनीचे कर्तृत्व

'बाय किड्स' या अमेरिकन संस्थेतर्फे लहान वयात असामान्य कामगिरी करणाऱ्या मुलांच्या जीवनावर आधारित माहितीपट बनविण्याचे काम केले जाते. याद्वारे मुलांना माहितीपट बनवण्याचे प्रशिक्षण देऊन निर्मितीही त्यांच्या कडूनच केली जाते. याद्वारे मुलांना आपल्याला भिडणाऱ्या समस्या आणि विचार समाजासमोर मांडण्याचे हक्काचे व्यासपीठही मिळते. सुमारे २० लाख प्रेक्षक हे माहितीपट बघत असतात.

उसगाव येथील एकलव्य परिवर्तन विद्यालयात दहावीत शिकणाऱ्या जयश्री खरपाढे या अदिवासी वारली जमातीतील विद्यार्थिनीने तयार केलेला 'फायर इन अवर हार्ट' या माहितीपट अमेरिकेत १५जून रोजी दाखवण्यात आला आणि त्यावर परिसंवादही आयोजित करण्यात आला. जयश्रीला दुसऱ्या इयत्तेत असतानाच लहान भावाला शिकवता यावे, म्हणून शाळा सोडावी लागली होती. त्यानंतर वीटमॅट्रीवर काम करत तिने आपले दहावीपर्यंतचे शिक्षण पूर्ण केले. 'बाय किड्स' च्या माध्यमातून तिने आपली आणि आपल्यासारख्याच अनेकांची जीवनकहानी या माहितीपटातून मांडली. प्रसिध्द हॉलीवूड दिग्दर्शक जॉयस चोप्रा आणि कॅथरीन पापा द मिथीओ या दोघांकडून जयश्रीने कॅमेरा हाताळण्याचे व तांत्रिक बाबींचे प्रशिक्षण दिले आहे. चित्रपट निर्मितीची जरासुध्दा पार्श्वभूमी नसताना उपजत गुणांच्या आधारे अत्यंत कमी कालावधीत जयश्रीने कॅमेरा हाताळणीचे कौशल्य संपादन करून तिने या माहितीपटाचे दिग्दर्शनही केले आहे. जयश्रीच्या या असामान्य कामगिरीबद्दल संबंधितांनी तिच्याविषयी गौरवोद्गार काढले आहेत.

॥ शिक्षणवेध ॥ जुलै २०१२ ॥४६ ॥

■ दर्जेदार वैद्यकीय उपचारांसाठी 'नॉनक्लोनेबल आयडी'

औषधे आणि वैद्यकीय उत्पादनांच्या भेसळीमुळे मृत्यू, गंभीर घटना घडल्याच्या पार्श्वभूमीवर वैद्यकीय क्षेत्रातील भेसळ रोखण्यासाठी आणि दर्जेदार वैद्यकीय उत्पादने मिळवण्यासाठी 'नॉनक्लोनेबल आयडी' हे अत्याधुनिक तंत्रज्ञान उपयोगात आणले जाणार आहे. या तंत्रज्ञानाच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी कौन्सिल ऑफ सायंटिफिक अँड इंडस्ट्रियल रिसर्च (CMIR) आणि बिलकेअर लिमिटेड कंपनीने हा प्रकल्प हाती घेतला आहे. बिलकेअरचे कार्यकारी संचालक आणि मुख्य शास्त्रज्ञ डॉ. प्रफुल्ल नाईक हे या प्रकल्पाचे प्रमुख संशोधक आहे. बनावट औषधांमुळे औषध कंपन्या, सरकार व सर्वसामान्य जनता या सगळ्यांचेच मोठ्या प्रमाणावर नुकसान होते. हे टाळण्यासाठी औषधांची सत्यता पडताळणे, बनावट औषधे शोधणे व नष्ट करणे याच्याबरोबर दर्जेदार औषधे रुग्णांपर्यंत पोहचवणे हा या प्रकल्पाचा हेतू असल्याचे सांगण्यात आले आहे. या प्रकल्पामुळे सर्वसामान्य माणसाला नक्कीच दिलासा मिळेल.

राज्यवृत्त

■ पालकांवर शुल्कवाढीचे ओझे

शाळा प्रवेशाचे काम पालकांसाठी पूर्वी अगदी सहज-सोपे होते. मात्र गेल्या काही वर्षात कुटुंबातील लहान मुलाची शाळा ठरवणे, मनाजोगत्या शाळेत प्रवेश मिळवणे आणि त्या शाळेचे शुल्क किती असेल या सगळ्या प्रश्नांनी पालकांची झोप उडते.

शिक्षण शुल्क कायदा जरी करण्यात आला तरी त्याची अंमलबजावणी होताना दिसत नाही. शुल्काबाबतचे सर्व नियम धाब्यावर बसवून शहरांतील शाळा शुल्क आकारणी करत आहेत. पुणे शहरातील काही मराठी तर बहुतांश इंग्रजी माध्यमाच्या विनाअनुदानित शाळांनी ४० ते ५० टक्के शुल्कवाढ केली आहे. या वाढीव शुल्काचा आकडा पाहून पालक हवालदिल झाले होते. शाळा प्रवेशाच्या प्रक्रियेत सुरुवातीला प्रत्येकी २०० ते ३०० रु. चे प्रवेश अर्ज मोठ्या प्रमाणात पालकांना वितरित केले जातात (रात्रीपासून अर्ज मिळवण्यासाठी पालकांना भल्यामोठ्या रांगेत उभे राहावे लागते) आणि त्यातून काही १५० विद्यार्थ्यांनाच प्रवेश दिला जातो, तेही त्यांची मुलाखत घेऊन, विविध निकष लावून. एवढे सगळे करून प्रवेश मिळाल्यानंतर शाळा ४० ते ५५ हजारांपर्यंतचे शुल्क (ज्या शुल्कात पदवीपर्यंतचे शिक्षण व्हायला हवे!) आकारले जाते. एवढा खटाटोप करून मिळविलेला प्रवेश घालवायचा कसा म्हणून पालकही शुल्क भरून मोकळे होतात. शिक्षण शुल्क कायद्याला कागदावरच ठेवत मनमानी कारभार चालला आहे आणि पालकांची लूट होते आहे. शुल्क भरू शकत नसलेल्या पालकांनी मुलांना शाळेत काढून घेण्याचे सांगितले जाते असे पालकांनी नमूद केले.

कोणत्याही कारणास्तव, कोणत्याही विद्यार्थ्यांस शिक्षणापासून वंचित ठेवू नये असे एकीकडे शिक्षण हक्क कायद्याद्वारे सांगितले जाते, त्याचवेळी शुल्काचे कारण करून अनेक विद्यार्थ्यांना शिकायला अडसर निर्माण करतो आहोत, ही आज स्थिती दिसते आहे. या परिस्थितीबाबत शालेय शिक्षण विभागाची यंत्रणा मात्र गप्पच आहे.

■ शिक्षण हक्क कायद्यातील तरतुदीबाबत उदासीनता

शिक्षण हक्क कायदा (RTE) करून समाजातील सर्व घटकांच्या शिक्षणाचा विचार करण्यात आला. या कायद्यांतर्गत ज्या तरतुदी करणे आवश्यक आहे, त्याबाबत मात्र कासवाच्या गतीने काम होत आहे. सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या वंचित असणाऱ्या मुलांना खाजगी शाळांमध्ये प्रवेश मिळावा असे नमूद केले आहे. मात्र, प्रत्यक्षात प्रवेशाची केवळ चौकशी करायला

गेलेल्या काही पालकांना धुडकावून लावले जात आहे. खरेतर, येत्या शैक्षणिक वर्षापासून या घटकांमधील २५ टक्के विद्यार्थ्यांना खासगी शाळांची प्रवेशद्वारे उघडी करावीत असे आदेश मुख्यमंत्री पृथ्वीराज चव्हाण यांनी दिले होते. परंतु शासननिर्णय अजून जारी झालेला नाही, असे सांगून प्रवेश नाकारला जात आहे.

त्याचप्रमाणे दुसरीकडे शिक्षकांची तब्बल ३४ हजार जागांची पदे रिक्त असून त्या जागांच्या भरतीसाठी अद्याप कोणतीही कार्यवाही करण्यात आलेली नाही. बालकांच्या मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षण कायद्याची अंमलबजावणी करण्यासाठी संपूर्ण राज्यात सर्व शिक्षण अभियानाच्या अंतर्गत ३४ हजार ५९४ प्राथमिक शिक्षक आणि तत्संबंधीची पदे भरण्याबाबतची कोणतीच तरतूद अद्याप केलेली नाही असे दिसते. त्यामुळे शिक्षणशास्त्र पदविकेच्या (D.Ed.) विद्यार्थ्यांचेही नुकसान होते आहे. प्राथमिक शिक्षकांची पदे निर्माण करण्यासाठीची केंद्रीय भरतीपूर्व निवड परीक्षा १ मे २०१० मध्ये झाली होती. मात्र, त्यानंतर आज २ वर्षे होऊनही, ही परीक्षा अजून झालेली नाही. सर्व शिक्षण अभियानांतर्गतची ही रिक्त पदे भरण्याबाबतची सरकारची अद्याप काहीच हालचाल नाही.

■ महाराष्ट्रात सुरू होणार मुक्त शाळा

कोणत्याही कारणास्तव म्हणजे आर्थिक, सामाजिक अडचणींमुळे महाविद्यालयीन शिक्षण अर्ध्यावरच सोडायला लागलेल्या विद्यार्थ्यांना आपले पदवीचे शिक्षण पूर्ण करण्यासाठी यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ उपलब्ध आहे. याच धर्तीवर शालेय शिक्षण अर्धवट राहिलेल्या मुलांसाठी मुक्त शाळा सुरू होणार आहेत.

गुजरात आणि आंध्र प्रदेशानंतर आता महाराष्ट्र सरकारनेही येत्या शैक्षणिक वर्षात मुक्त शाळा सुरू करण्याचा निर्णय घेतला आहे. राज्य शिक्षण मंडळाने पाठविलेल्या या प्रस्तावास राज्य सरकारने नुकताच हिरवा कंदिल दाखविला आहे. या संदर्भातील विषय, अभ्यासक्रम व प्रवेश प्रक्रिया यांचा तपशील लवकरच ठरविण्यात येणार आहे. शाळा अर्ध्यावरच सोडलेल्या व कोणत्याही प्रकारचा व्यवसाय किंवा नोकरी करणाऱ्या विद्यार्थ्यांस त्याच्या नोकरी वा व्यवसायाशी निगडित अभ्यासक्रम उपलब्ध करून देण्यात येणार आहे. अभ्यासक्रम पूर्ण केल्यानंतर विद्यार्थ्यांस केव्हाही ऑनलाईन परीक्षा देता येणार आहे. अशा प्रकारे मुक्त शाळेचे धोरण व अभ्यासक्रम ठरवून यावर्षी मुक्त शाळा सुरू करण्याचा सरकारचा प्रयत्न आहे.

■ शेतीकामात विकास घडवणार 'हल्य'

आजच्या तरुणांपुढे शिक्षणाची केवळ एकच-एक पर्याय, संधी नसते तर स्वतःचा कल ओळखून, क्षेत्र निवडून, त्या क्षेत्राशी संबंधित काम करण्यासाठी अनेकविध वाटा उपलब्ध असतात. त्यामुळेच वर्षानुवर्षे रूळलेल्या वाटेवरून चालण्यापेक्षा आपली स्वतःची वेगळी नवी वाट निर्माण करणारे तरुणही आज दिसतात. एकीकडे आपण आज शिक्षणाचा उपयोग परकीयांनाच करून देणारी आजची तरुण पिढी असे म्हणत असलो तरी देशासाठी, अगदी देशातील ग्रामीण जनतेच्या समस्या सोडवण्यास तत्पर असणारे, झटणारे तरुणही आढळत आहेत. याचेच एक उत्तम उदाहरण म्हणजे पुण्याच्या 'इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्स एज्युकेशन अँड रिसर्च' मध्ये शिकणारा प्रणितसिंह मुलमरेड्डी हा विद्यार्थी होय. प्रणितसिंह शेतकऱ्यांसाठी खूप महत्वाचे काम करत आहे. शेती करणे, पिकवलेला माल बाजारपेठेत योग्य भावात विकला जाणे, उत्पादनात सुधारणा करणे इत्यादी संदर्भात शेतकऱ्यांना मार्गदर्शनाची गरज असते ती प्रणितसिंह त्याच्या 'हल्य' या स्वयंसेवी संस्थेद्वारे करतो.

प्रणितसिंह छत्तीसगड येथील दंतेवाडा जिल्ह्यामध्ये शेतकऱ्यांसाठी काम करतो आहे. दंतेवाडा जिल्ह्यातील साक्षरतेचे प्रमाण अतिशय कमी आहे. येथील लोक संपूर्णपणे शेतीवर अवलंबून आहेत. त्यामुळे शेतीच्या संदर्भात येणाऱ्या अडचणी दूर केल्या तर या लोकांचे जीवनमान सुधारणे शक्य होईल, असे प्रणितसिंहला वाटते. त्याकरिता प्रणितसिंह येथील शेतकऱ्यांना शेतीच्या आधुनिक पद्धती कोणत्या आहेत, त्या कशाप्रकारे अंमलात आणू शकतो, शेतमालाचा दर्जा कसा सुधारता येईल आणि त्याला उत्तम बाजारपेठ कशी मिळवायची या सगळ्यांचे मार्गदर्शन ही संस्था करते. शेती करणे आणि त्यावर आपल्या कुटुंबाचा

॥ शिक्षणवेध ॥ जुलै २०१२ ॥४८ ॥

उदरनिर्वाह करणे शेतकऱ्यांसाठी दिवसेंदिवस कठीण होत आहे. बऱ्याचशा ग्रामीण भागातून आपली पिढीजात शेत जमीन सोडून तरुणवर्ग शहरांकडे धाव घेतो आणि मिळेल तो रोजगार करायला तयार होतो असे दिसते आहे. मात्र शेतीतील समस्या दूर करून अधिकाधिक उत्पन्न मिळविण्याचे तंत्र जर शेतकऱ्यांस उमगले तर हे चित्र पालटेल. प्रणितसिंह शेतकऱ्यांसाठी नेमके हेच महत्त्वाचे काम करतो आहे. डॉ. कलबाग यांच्या पाबळ येथील विज्ञान आश्रमाच्या मदतीने दंतेवाडा येथील शेतकऱ्यांना तो प्रगत शेतीची प्रात्याक्षिके देत आहे. ग्रामीण भागातील जनतेच्या विकासासाठी प्रणितसिंहने उचललेले हे पाऊल तरुणांपुढे निश्चितच दिशादर्शक आहे.

■ एसटी महामंडळातर्फे विद्यार्थींसाठी खास योजना

मुलींनी शिक्षण घ्यावे व शिक्षण पूर्ण करून स्वावलंबी व्हावे याकरता अनेकविध योजना अंमलात आणल्या जातात. शासनातर्फे राबविल्या जाणाऱ्या या विविध योजनांमुळे ग्रामीण भागातील मुलींना शिकण्यासाठी निश्चितच प्रेरक वातावरण मिळू शकते.

राज्य सरकारच्या एसटी महामंडळाकडून या शालेय वर्षाच्या सुरवातीस अशीच एक उपयुक्त सुविधा ग्रामीण भागातील विद्यार्थींसाठी उपलब्ध करून दिली जात आहे. मानव विकास योजनेअंतर्गत एसटीतर्फे शाळेत जाणाऱ्या मुलींना घरापासून शाळेपर्यंत मोफत बससेवा उपलब्ध होणार आहे. ही योजना येत्या शैक्षणिक वर्षापासून सुरू होत असून २२ जिल्ह्यातील १२५ तालुक्यांमध्ये ती पुरविली जाणार आहे. खास लाल रंगाच्या गाड्या बनवून त्या केवळ याच कामाकरिता वापरल्या जाणार आहेत.

ग्रामीण, दुर्गम भागांत राहणाऱ्या विद्यार्थींनीना बऱ्याचदा शाळेत पोहचणेच अवघड होते. त्यांच्यासाठी या योजनेने नक्कीच फायदा होईल. बारावी पर्यंत शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थींनी या योजनेचा लाभ घेऊ शकतील. या एसटीच्या खास गाड्या कशाप्रकारे ये-जा करणार, त्यांच्या वेळा कशा असतील इत्यादी बाबत जिल्हाधिकारी जी समिती नेमणार आहेत, त्या समितीत निर्णय घेतले जातील. मुलींच्या शिक्षणातील गळती रोखण्यासाठी या अनेक उपायांचा विचार होतो, त्यातील हा एक सकारात्मक उपायक एसटीमहामंडळातर्फे राबवला जात आहे.

■ शालेय विद्यार्थ्यांसाठी मैत्रीचा आधार

मुलांच्या वाढीचे व विकासाचे टप्पे पार करताना त्यांना त्या-त्या टप्प्यांवर होणाऱ्या बदलांसाठी तयार केले तर पुढील काळात कोणत्याही अडचणींना सामोरे जाताना मुले खंबीर बनतात. विशेषतः पौगंडावस्थेतील मुला-मुलींमध्ये त्यांच्याही नकळत शारीरिक व मानसिक बदल होत असतात. या बदलांमुळे बऱ्याचदा मुले चिडचिड करतात, त्यांच्या मनावर अनाकलनीय ताण जाणवतो, अस्थिरता येते. या मानसिक बदलांचा शिक्षणावर परिणाम होतो. आजच्या शैक्षणिक वातावरणासाठी खूप बदल झाले आहेत; होत आहेत. वाढती स्पर्धा, जास्तीत जास्त गुण मिळवण्याचा ताण, नवनवीन विषय समजून घेण्याचा ताण इत्यादी गोष्टींमुळे शालेय विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास कमी होणे, सतत मानसिक दबावाखाली राहून नैराश्याच्या आहारी जाणे यासारख्या शैक्षणिक व सामाजिक समस्यांमध्ये वाढ होत आहे. विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर याचा खोलवर परिणाम होतो.

विद्यार्थ्यांच्या, विशेषतः किशोरवयीन मुलामुलींच्या या सर्व समस्यांवर विचार करूनच येत्या शैक्षणिक वर्षापासून विद्यार्थ्यांच्या बरोबर असणार आहे 'मित्र' (माइंड इन ट्रेनिंग फॉर राइट अनेअरनेस) हा उपक्रम. संपूर्ण राज्यभरातून हा उपक्रम राबविला जाणार आहे. पौगंडावस्थेतील मुला-मुलींमध्ये कसे बदल घडतात, त्यांची मानसिकता कशी असते, त्यांना कोणत्या गोष्टींचे ताणतणाव असतात इत्यादी बाबतचा मानसशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अभ्यास करून मग हा उपक्रम कार्यान्वित केला जाईल. येत्या ऑगस्ट महिन्यांपर्यंत २० लाख विद्यार्थ्यांपर्यंत हा उपक्रम पोचवायचा असा शिक्षण विभागाचा मानस आहे.

॥ ग्राममंगल वार्ता ॥

विकासघरे किंवा विकासवाड्या हा ग्राममंगलचा शाळापूरक प्रकल्प आहे. या प्रकल्पाच्या माध्यमातून ग्राममंगलने ठाणे जिल्ह्यातील डहाणू तालुक्यातील ऐना या गावात व परिसरातील वाड्यांवर अदिवासी मुलांसाठी हा प्रकल्प हाती घेतला आहे. शालेय विद्यार्थ्यांची गुणवत्ता वाढवणे आणि त्यांना रचनात्मक दृष्टिकोनातून कृतीयुक्त शिक्षणाला वाव देणे या उद्दिष्टातून साकारलेल्या 'विकासघर' या संकल्पनेची व्याप्ती आता शहरांमध्ये वाढत आहे. पुण्यात सध्या ज्ञानप्रकाश फॉउंडेशनच्या वतीने -३, पाचगणी येथे- ४ आणि कार्ल्यात श्री वल्ली ट्रस्टच्या वतीने -१ अशी विकासघरे सुरू झाली आहेत.

गाव पातळीवरील जिल्हा परिषद आणि शहरातील वस्ती पातळीवर चालणाऱ्या महानगरपालिका, नगरपालिकांच्या शाळांसाठी हा शाळापूरक उपक्रम राबविला जातो. कारण या शाळांमध्ये जाणाऱ्या मुलांना शाळेत व घरात पोषक शैक्षणिक वातावरण मिळत नाही, शिक्षणाच्या गुणवत्तेचा येथील नेहमीच प्रश्नांकित विषय

असतो. त्यामुळे अशा ठिकाणीच ही विकासघरे ग्राममंगलच्यावतीने प्रशिक्षित शिक्षकांच्या वतीने चालविली जातात, त्याच वस्तीत राहणाऱ्या, शिक्षणाची आवड असणाऱ्या तरूण मंडळींना ग्राममंगलच्या रचनात्मक शिक्षण पध्दतीचे प्रशिक्षण दिले जाते आणि शाळेच्या वेळेशिवाय त्या वस्तीत ही विकासघरे चालविली जातात. बहुश्रेणी व बहुवर्ग अध्यापन पध्दतीचा विकासघर उत्कृष्ट नमुना आहे.

शनिवार ,दि.१६ जूनला कार्ला या गावात श्रीवल्ली ट्रस्टच्या वतीने नवीन विकासघराचे उद्घाटन झाले. श्री वल्ली ट्रस्ट, टाटा मोटर्समधील शाळा स्थापन करण्याचा अनुभव असणारी मंडळी आणि ग्राममंगलच्या संयुक्त विद्यमाने या विकासघराची सुरवात करण्यात आली. श्री मनोहर पारळकर, श्री विवेक बिजूर, सौ.शोभना बिजूर, श्री अजय शिराली आणि येथील श्री चित्रापूर मठाचे मठाधिपती शंकराश्रम स्वामी यांच्या कष्टातून आणि गावातील मुलांना गुणवत्ताधिष्ठीत शिक्षण मिळावे या त्यांच्या इच्छेतून हे विकासघर साकारले आहे.

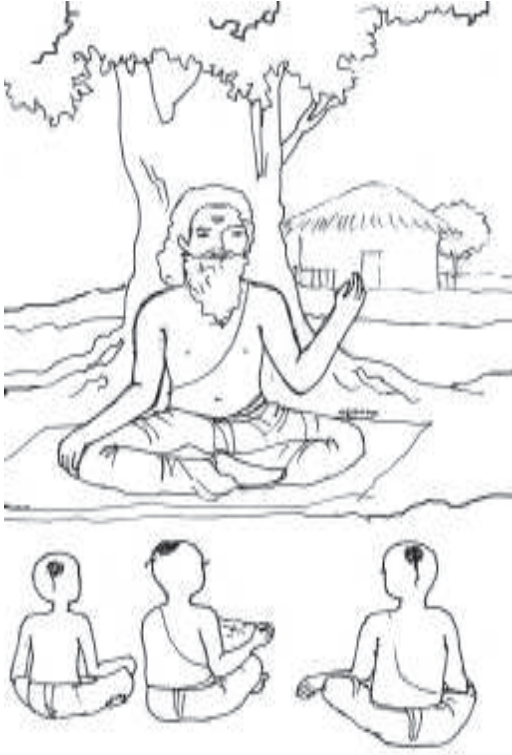
ज्यांना शिक्षणक्षेत्रातील गुणवत्तेबद्दल आस्था आहे अशा व्यक्तीने ग्राममंगलच्या सहकार्याने अशी विकासघरे गावागावात निर्माण करू शकतात.

॥ शिक्षण आरंभ ॥

प्राचीन भारतातील विद्यापीठे

सुनित पोतनीस

शिक्षणवेधमधून सद्यकालीन शिक्षण प्रक्रियेबद्दल आपण वैचारिक चर्चा घडवून आणतच आहोत. परंतु प्राचीन काळात ज्यावेळी औपचारिक शिक्षण पद्धतीचा आरंभ झाला. त्यावेळची शिक्षणपद्धती कशी होती हे सांगणारी, मनोरंजक पण बोधप्रद अशी ही लेखमाला...

प्राचीन काळातील भारताची शिक्षणक्षेत्रातील प्रगती विस्मयकारक होती. विशेषतः तक्षशीला आणि नालंदा या विद्यापीठांचा अतिमोठा विस्तार झाला होता. सध्याच्या पाकिस्तानात इस्लामाबादपासून बत्तीस किलोमीटर अंतरावर पेशावरच्या रस्त्यावर ऐतिहासिक तक्षशीला शहर वसले होते. रामायण कालीन भारताचा पुत्र तक्ष याचे नाव देऊन भरतानेच हे तक्षशीला शहर वसविले असे म्हणतात. पुढे आर्यांनी या प्रदेशांत गांधार राज्य वसविले. पाचव्या शतकात या प्रदेशावर हुणांनी आक्रमण करून तिथे आपले राज्य प्रस्थापित केले. त्या काळात तिथे एखादी पाठशाळा किंवा विद्यालय नव्हते. ज्याला ज्या विषयाची आवड असेल त्या विषयाच्या निष्णात गुरुकडे जाऊन शिकावे, गुरुकडेच विद्यार्थ्यांनी राहून विद्यार्जन करावे अशी पद्धत होती.

तक्षशीला येथे इ. स. पूर्व. ६९४ मध्ये 'तक्षशीला विद्यापीठाची' स्थापना झाली. मौर्य घराण्याच्या कारकिर्दीत व नंतर कुषाण राजा कनिष्क त्याच्या कारकिर्दीत या विद्यापीठास राजाश्रय मिळून मोठी भरभराट झाली. तक्षशीला विद्यापीठात प्रथम फक्त वैदिक धर्मशिक्षण दिले जाई. नंतर पुढे संस्कृत भाषा व व्याकरण, गणित, शरीर विज्ञान, युद्धकला, धनुर्विद्या, संगीत, ज्योतिष वगैरे अठरा विषयांचे शिक्षण दिले जात होते. विद्यार्थ्यांना जेवणखाण, औषधे मोफत

होती. चीन, जपान, मलाया, ग्रीस, रोम वगैरे देशातून विद्यार्थी या विद्यापीठात शिक्षणासाठी येत असत. इथून शिक्षण घेऊन बाहेर पडलेले बरेच विद्यार्थी त्यांनी नंतर केलेल्या कामगिरीमुळे बरेच प्रसिद्ध झाले होते. त्यापैकी विष्णुगुप्त अर्थात कौटिल्य अर्थात चाणक्य सर्वश्रुत आहे. चाणक्याने लिहिलेला अर्थशास्त्र हा ग्रंथ पंधरा पुस्तकांचा मिळून झालेला आहे. अर्थशास्त्राबरोबरच राज्यशास्त्राचेही त्यात विवेचन आहे. चंद्रगुप्त मौर्य या सम्राटाचा प्रथम तो सल्लागार होता तो नंतर मुख्य प्रधानही झाला. चरक हा आयुर्वेदशास्त्राचा जनक होता व त्याने चरकसंहिता हा आयुर्वेदावरील ग्रंथ लिहिला. जीवन हा त्या काळातला प्रसिद्ध वैद्य होता. तो नाडी परीक्षा करून आजाराचे निदान करण्यात तज्ज्ञ होता. गौतम बुद्धाचा डॉक्टर म्हणूनही तो नंतर प्रसिद्ध झाला. पाणिनी हा संस्कृतभाषा व व्याकरणाचा मोठा पंडित होऊन गेला. अलेक्झांडरने या विद्यापीठातले काही तज्ज्ञ पंडित ग्रीसला शिक्षण देण्यासाठी पाठविले होते.

हून पुढारी तोरमाण याने इसवीसन ५०२ मध्ये हे विद्यापीठ नष्ट केले. अशा रितीने हे विद्यापीठ बाराशे वर्षे सतत ज्ञानदानाचे काम करित होते. आजमितीला इतका मोठा काळ शिक्षणक्षेत्रात कार्य करणारी संस्था तक्षशीला विद्यापीठाखेरीज दुसरी नाही. इतर देशातील विद्यापीठांपैकी ऑक्सफर्ड विद्यापीठाची स्थापना ११६७ झाली, पॅरीस विद्यापीठाची १२१० साली तर केंब्रीज विद्यापीठाची स्थापना १२३१ साली झाली.

सौराष्ट्रात वल्लभी हे विद्यापीठ राजा ध्रुवसेन याने इ. स. ४८० मध्ये स्थापन केले. सहा हजार विद्यार्थी येथे शिकत असत. सुरवातीला प्रामुख्याने बौद्धधर्म विषयक शिक्षण येथे दिले जाई. पुढे येथे निरनिराळे बहात्तर विषय शिकविले जात. बौद्ध तत्त्वज्ञानाचा संबंधी इथे अनेक महत्त्वाचे निर्णय घेतले गेले. इ. स. ७७५ मध्ये हे विद्यापीठ नष्ट झाले.

नालंदाच्या शेजारी इ. स. ८०० मध्ये धर्मपाल या राजाने विक्रमशीला हे विद्यापीठ स्थापन केले. गंगेच्या काठावरच वसलेल्या या विद्यापीठाला खर्चासाठी गुप्त घराण्यातल्या राजांनी दोनशे पन्नास गावें इनाम म्हणून लावून दिली होती. या विद्यापीठात प्रथम बौद्धधर्म शिक्षणाला प्राधान्य होते. नंतर न्यायशास्त्र, तत्त्वज्ञान, संस्कृत व्याकरण, खगोलशास्त्र हे विषय शिकवले जात. तीन हजार विद्यार्थी शिकतील एवढी या विद्यापीठाची क्षमता होती. येथे सातशे प्राध्यापक असत. सर्व अभ्यासक्रम पूर्ण केल्यानंतर विद्यार्थ्यांस 'पंडित' ही पदवी देण्यात येई. येथील अतिष या प्राचार्यांनी विद्यापीठाची कीर्ती खूपच वाढविली. शिक्षण घेऊन तयार झालेल्या विद्यार्थ्यांना विशाल भारतात बौद्ध धर्मप्रचारासाठी पाठवित. सन १२०३ मध्ये बख्त्यार खलजी या आक्रमकाने या विद्यापीठाचा विध्वंस करून सर्व प्राध्यापक व विद्यार्थ्यांना ठार मारले. अशा तऱ्हेने विक्रमशीला हे विद्यापीठ इ. स. ८०० ते १२०३ असे चारशे वर्षे कार्यरत होते.

विद्यापीठीय शिक्षण हे सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक परिवर्तनाचे फार मोठे साधन झाले पाहिजे. तरच ते देशाच्या व राज्याच्या विकासाच्या कार्यात, नवीन शैक्षणिक धोरणात म्हटल्याप्रमाणे 'मध्यवर्ती मंचा'वर (Centre Stage) येऊ शकेल.

- डॉ. राम ताकवले

॥ कला शिक्षणाची तोंड ओळख ॥

कलाशिक्षणाची गरज

अपर्णा कुलकर्णी

कलाशिक्षण मुलांना का द्यायचे, त्याचे महत्त्व काय, हे समजून घेणे आवश्यक आहेच, पण तत्पूर्वी मुळात व्यक्तीच्या आयुष्यात विविध कलांना काय स्थान आहे, कलेची निर्मिती आणि कलेचा आस्वाद माणसाच्या जगण्यात काय जादू करते हे जाणून घेणे तितकेच आवश्यक आहे.

आपण नेहमी म्हणतो की, माणूस हा प्राणी इतर प्राणीमात्रांत वेगळा आणि भाग्यवान आहे कारण त्याच्याकडे मेंदू आहे. त्याचप्रमाणे सगळ्यात महत्त्वाचे म्हणजे तो कलानिर्मिती करतो, कलेचा आस्वाद घेतो. ही देणगी अतिशय मौल्यवान आहे. मन आणि मेंदू यांचा समन्वय साधून कलेद्वारे अभिव्यक्त होण्याची संधी मानवाला मिळते हे खूप महत्त्वपूर्ण आहे. अल्बर्ट आईनस्टाईनने कलांचे महत्त्व सांगताना म्हटले आहे की, 'ज्ञानापेक्षा कल्पनाशक्ती' प्रतिभा अत्यंत महत्त्वाची आहे. कारण ज्ञानाला मर्यादा पडतात पण प्रतिभेला नाही. प्रतिभा संपूर्ण जगाला आपल्या कवेत घेण्याचे सामर्थ्य बाळगते, एका उत्तम शिक्षण प्रक्रियेस ती जन्म देते. आपले विचार, आपल्या भावना व्यक्त करण्यासाठी विविध कलांची निर्मिती माणूस करतो. कलेच्या निर्मितीत आणि आस्वाद घेण्यात स्वतःचे विचार स्वतःच्या पद्धतीने

'कलेला' जीवनात अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. कला ही जीवनाच्या प्रत्येक अंगाला स्पर्श करणारी व पूर्णत्वाकडे नेणारी प्रक्रिया आहे. जीवनाकडे पाहण्याचा एक नवीन दृष्टिकोन कलेमुळे प्राप्त होतो. प्रत्येक मानव हा वैशिष्ट्यपूर्ण असून त्याच्या ठिकाणी सृजनशीलता आहे हाच सर्व कलांचा मूलभूत सिद्धांत आहे. नवनिर्मिती व सौंदर्योपासना यामुळे व्यक्तीजीवनाला दिव्यत्व प्राप्त होते. कलेच्या वैशिष्ट्यांसह कलाशिक्षणाचे महत्त्व सांगणारे कला शिक्षणाची तोंडओळख करून देणारे नवे सदर.

समोरच्यापर्यंत पोचवण्याची क्षमता दडलेली असते. कलाकाराला त्याच्या कलाकृतीतून जे द्यायचे ते तो त्याच्या पद्धतीने, त्याची सर्जनशीलता वापरून पोचवतो आणि बघणारा त्यातून आनंद, सर्जनशीलतेतील तोच दर्जा अनुभवतो. सर्जनशीलतेचा हा उत्सव माणसाला जगण्याची उमेद देतो, ताजेतवाने ठेऊ शकतो.

भरतमुर्लीनी एका श्लोकात कलेचे महत्त्व सांगताना म्हटले आहे की 'माणसाच्या जगण्यात कलेचा सहभाग नसेल तर माणूस केवळ शेपूट नसलेला एक पशूच बनून राहील'. कोणत्याही कलेचा समावेश नाही अशा जगाची कल्पना करणे अशक्य आहे असे लक्षात येते. जागतिक भाषा म्हणजे कला आहे, ती जाणून घेण्यासाठी कोणत्याही प्रकारची अट नाही. ना जातीची, ना राष्ट्रीयत्वाची, वंशाची, ना आर्थिक, सामाजिक स्तराची. कोणीही व्यक्ती कलेचा आस्वाद घ्यायला मुक्त आहे. रंग, रेषा, आकार, लय, स्वर, ताल, यांच्या अनुभवाने मन उल्लासित होते, ते साकारणारा आणि अनुभव घेणारा दोघांनाही मन शांत करणारा, प्रसन्नता देणारा अनुभव प्राप्त होतो. एवढेच नव्हे तर, उच्च विचार, उच्च अभिरुचीची जोपासना कलांचा समावेश आयुष्यात असण्याने होतो. पैसा, प्रसिद्धी, बक्षीस

यापेक्षाही निर्मितीक्षमतेतला आनंद अवर्णनीय आहे. मनातले आकार, रंग कागदावर उतरवताना होणाऱ्या आनंदाची तुलना कोणत्याच गोष्टीशी होऊ शकत नाही. आज अनेक संशोधनांमधून संगीत, चित्रकला, नृत्य इत्यादी कलांचा माणसाच्या मनावर होणाऱ्या सकारात्मक परिणामांचा अभ्यास झालेला आहे.

संगीताच्या स्वरांची ताकद आज वैद्यकशास्त्रानेही मान्य केली आहे. दवाखान्यात संगीत लावणे, उत्तमोत्तम चित्रे भिंतीवर असणे, दवाखान्यातील आजारी व्यक्तींच्या मनाला उभारी देते. औषधाबरोबरच या गोष्टी आजार पळवून लावण्यासाठी मोलाचे सहकार्य करतात हे संशोधनांमधील सिद्ध झाले आहे. अमेरिकेतील एका संशोधनात हृदयरोग असणाऱ्या काही व्यक्तींना हस्तकलेच्या कामात सहभागी करून घेतले, विविध हस्तव्यवसायाच्या आकर्षक वस्तू बनवायला त्यांना शिकवले आणि नंतर त्यांची वैद्यकीय तपासणी केली. त्यावेळी असे आढळले की, त्यांच्या रक्तदाबातील वाढ कमी होऊन हृदयाचे कार्य ६० टक्के पेक्षा अधिक कार्यक्षम झाले आहे. कोणत्याही कलेतील सहभाग, स्वतःच्या हाताने केलेले कलात्मक काम मनावरील ताण हलका करते, निराशा दूर करते, मनाच्या जखमा भरून काढते असे आढळते. त्यामुळे रंग, स्वर, लय, ताल विरहित आयुष्याची कल्पना न केलेलीच बरी! एकूणच आपल्या आयुष्यात या दृश्य कलांचा सहभाग किती आवश्यक आहे हे लक्षात येते. हे सगळे समजून घेताना वारंवार एक विचार मनात येतो की, मग शिक्षणात कलांचा विचार इतका दुर्लक्षित का? कलाशिक्षणाचा गांभीर्याने विचार सुरू व्हायला आपल्याला इतका दीर्घ प्रवास का करायला लागला? कलाशिक्षणाचा प्रांत तसा पूर्वीपासून बाजूलाच पडलेला. शालेय वातावरणात इतर विषयांच्या मानाने कमी महत्त्व असलेला विषय म्हणून त्याकडे पाहिले गेले. खरंतर कलाशिक्षणाचा आधार घेत इतर विषयांकडे वळल्यास मुलांचे संपादन उत्तम

॥ शिक्षणवेध ॥ जुलै २०१२ ॥५४ ॥

होते हे आज सिद्ध झाले आहे.

कलांचे शिक्षण का घ्यायचे, मुलांच्या एकूण शिक्षणात कलाशिक्षणाची भूमिका काय या सगळ्याची उत्तरे शोधायची तर आधी मूल शिकतं कसं, त्याची वाढ, विकास कसा होते हे समजून घ्यायला हवे. लहान मूल जन्मानंतर आपल्या आसपासच्या वातावरणातून असंख्य गोष्टी टिपत असते. अगदी तान्हं बाळ खोलीतले रंग, खिडकीतून येणारा उन्हाचा कवडसा, पाळण्यावर टांगलेलं रंगांनी सजलेलं खेळणं, आईच्या आवाजातील गाणं, बाहेरून येणारा पक्षांचा आवाज इत्यादी एक ना अनेक आजूबाजूचे अनुभवविश्व स्वतःत सामावून घेण्यासाठी त्याची पंचेंद्रिये आतुर असतात. अगदी छोट्या-छोट्या गोष्टीतून ते शिकत असते. एवढ्याशा वयात रंग कळतात, आकार आवडतात, आवाज ओळखतात, दोन स्वरांमधला फरक ओळखतात, चेहऱ्यावरचे हावभाव टिपतात हे सगळं कोणीही न शिकवता, नैसर्गिकरित्या घडत जाते. मुलांची शारीरिक वाढ आणि विकास जसजसा होत जातो तशा काही गोष्टी ते आपोआप शिकते. आजूबाजूला, घरात बोलली जाणारी भाषा मूल निसर्गतःच आत्मसात करते. मात्र, भाषा अवगत करताना लहान मूल आपल्या भावना, मनातील आंदोलने लगेच बोलून व्यक्त करत नाही. तर शब्दांपेक्षा त्यांना रेषा, रंग, आकार यांची मैत्री अधिक सुखावते व सोयीस्कर असते.

लहान मुलांना आपल्या भावना व्यक्त करायला कलेचे माध्यम अधिक जवळचे वाटते आणि ते अत्यंत नैसर्गिक आहे. मूल आपल्या चित्रातून व्यक्त होते, त्याचे म्हणणे मांडत असते. फक्त बघणाऱ्याची नजर आणि दृष्टिकोन तयार हवा इतकेच. मुळात कोणतीही गोष्ट शिकणे; अनुभव घेणे हीच एक विकासात्मक गोष्ट आहे, हा विकास वेगवेगळ्या वाटांनी होत असतो हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे. जितके जास्त अनुभव बालवयात उपलब्ध होतील तेवढे पुढचे शिक्षण आणि

विकास उत्तम होतो. त्यामुळे बालवयातील कलानुभव व कलाशिक्षणाची भूमिका खूप महत्त्वाची आहे.

लहान मुलांच्या शिक्षणाचा विचार करताना योग्य कलाशिक्षणाचे नियोजन जर करता आले तर त्याचा परिणाम त्यांच्या सर्वतोपरीने होणाऱ्या विकासाशी निगडित असतो व संपूर्ण पुढच्या आयुष्यात संपन्नता देणारा असतो. आज मेंदूसंबंधीत संशोधनांमधून शिक्षणाविषयी नवनवी गृहितके, नवे निष्कर्ष समोर येत आहेत. मूल समजावून घेताना या माहितीचा खूप फायदा होतो. कलाशिक्षणाविषयी मेंदू संशोधनातून काही महत्त्वाची माहिती आपल्याला मिळते. लहान मुलांच्या नव्या संकल्पना तयार होण्यामध्ये कलांचा त्यांना मिळणारा अनुभव गरजेचा आहे. निरीक्षणातून मुलांच्या मनामध्ये सातत्याने नवनवे काही उमटत असते आणि बालवयात त्याला वाट करून देण्यासाठी प्रत्येक मूल भिंतीवर, कागदावर काहीतरी गिरगिटत असते. पाब्लो पिकासो म्हणतो, 'प्रत्येक मूल हे कलाकारच असते, प्रश्न फक्त हा आहे की जेव्हा आपण मोठे होते तेव्हा आपल्यातला कलाकार टिकून राहतो का?'

या वयातील मुलांचे भाषिक संप्रेषण मर्यादित असले तरी अभिव्यक्त होण्याची उर्मी जबरदस्त असते. 'मला आता काय वाटते आहे, हे रेषांच्या, रंगांच्या

माध्यमातून मुले उत्तमप्रकारे सांगतात' खालील चित्रात 'रागावलेला फुगा, हे एका चार वर्षांच्या मुलीने काढलेले चित्र तिच्या मनातील त्यावेळच्या भावना अचूकपणे व्यक्त करते. मुलांच्या समोर जे माध्यम असते त्यातून ते व्यक्त होण्याचा मार्ग शोधते. कोणी मातीकामात रमतो तर कोणी नृत्यात, कोणी गाण्याच्या स्वरांमध्ये तर कोणी रंगरेषांमध्ये. या सगळ्यांचा बालविकासात खूप महत्त्वाचा सहभाग आहे.

मेंदू संशोधनातील कलाशिक्षण विषयक काही गोष्टी खूप महत्त्वाची विधाने मांडतात. जसे, मुलांमध्ये कला शिक्षणातून उत्तम समस्या निराकरण कौशल्य वृद्धी, चिकित्सक व तार्किक विचार क्षमतेत वाढ, संवदेनशीलता, शालेय स्तरावरील अन्य विषयांमधील उत्तम संपादन इत्यादी गोष्टी साध्य करता येतात. मुलांना संगीताचे उत्तम शिक्षण दिले असता मेंदूच्या कार्यक्षमतेत वाढ होते, विशेषतः वाद्य शिकल्यास मुलांची ग्रहणशक्ती सुधारते, वाचण्याची क्रिया सुधारते, निर्मितीक्षमतेत वाढ होते.

एकूणच संगीत, नृत्य, नाट्य, चित्रकला या सादरीकरणाच्या कला आहेत, ललित कला आहेत. या

कलांची निर्मिती प्रथम 'स्वान्तसुखाय' असते, कारण 'मला काय वाटते, मला काय भावते...' अशा विचारांतून उगम पावते व ते तसेच हवे. अन्यथा आज काहीवेळा कलाकार आपली कलानिर्मिती दुसऱ्यांसाठी अधिक आणि स्वतःसाठी कमी, अत्यल्प करताना दिसतात. स्वतःसाठी, स्वतःच्या अनुभवातून निर्माण झालेली कलाकृती नंतर बघणाऱ्याला किंवा ऐकणाऱ्याला आनंददायक ठरत असते. प्रसिद्ध चित्रकार व्हिन्सेन्ट व्हेन गॉग किंवा पिकासो यांची चित्रे आपल्या काळजाला हात घालतात कारण ती त्यांच्या जगण्याचा भाग होती, कोणत्याही हेतूशिवाय निर्माण झालेली. त्यामुळे शालेय स्तरावरील कला-शिक्षणाचा विचार करताना मुलांच्या मनाचा, त्यांच्या आवडीचा आणि वयाचा विचार करून त्यांना मुक्तपणे कलानुभव लुटण्याची संधी मिळायला हवी.

आजचे शालेय वातावरण पाहता विद्यार्थ्यांना बाह्य आणि अंतर्गत ताण वाढत आहेत असे दिसते. शाळेतील विषयांची वाढती संख्या व वाढलेला अभ्यास, गुणांसाठी असलेली स्पर्धा, गतीमान आयुष्य, बाह्य प्रलोभनं असे एक ना अनेक. या सगळ्यांचा सामना करताना मुलांची घुसमट होते. मात्र, जर कलांचा सहभाग शिक्षणात असेल तर मुलांच्या मनावरील ताण हलका करता येईल. 'कला' म्हणजे केवळ 'वेळेचा अपव्यय', 'पुढील आयुष्यासाठी निरुपयोगी' इत्यादी विधानांना फाटा घायला हवा. शाळेच्या वर्गात नियमित कलासाधना करण्याने जी कौशल्य मुलांमध्ये यावीत म्हणून आपण अविरत धडपड करतो, ती कौशल्य सहजपणे मुलांमध्ये रूजवणे शक्य होते. जसे, सहयोगात्मक अध्ययन, चिकित्सक चर्चा करणे, नेतृत्वगुण, उत्तम संप्रेषण साधता येणे, निर्णयक्षमता चांगली होणे, सर्जनशीलतेत वाढ, कल्पनाशक्ती उत्तम असणे, विचारांमध्ये समतोल साधता येणे, भाषिक आणि गणितीय कौशल्ये, तार्किक क्षमता उत्तम होणे इत्यादी इतके सगळे कलाशिक्षणाने,

॥ शिक्षणवेध ॥ जुलै २०१२ ॥५६ ॥

कलांचा गांभीर्याने आपल्या शिक्षणक्रमात विचार करण्याने होत असेल तर प्रत्येक शाळेने त्याचे महत्त्व जाणले पाहिजे.

कलांचा आपल्या आयुष्याशी बालवयापासून संबंध आला तर एक उच्च अभिरुचीपूर्ण, उच्च विचारांचे व्यक्तिमत्व घडते. त्याचबरोबर चांगला, सुदृढ मन असणारा आणि ते जपणारा समाज घडवू शकतो. आजच्या आणि उद्याच्या नवीन जगासाठी तर मन, बुद्धी, मेंदू उत्तम घडलेला विद्यार्थी घडणे खूप आवश्यक आहे. नव्याने आदळणाऱ्या प्रश्नांना सामोरे जायचे, कठीण समस्या सोडवायच्या तर खंबीर, मुक्तपणे आणि संतुलित विचार करणारे मन-बुद्धी असणारे विद्यार्थी घडवण्यासाठी शाळा-शाळांमध्ये कलानुभवाचे स्वतंत्र वर्ग आणि वेळ दिला पाहिजे. कलाशिक्षणाचा हा सगळा विचार करत असताना हॅन्नी मूर या प्रसिद्ध शिल्पकाराचे एक वाक्य वारंवार मनात येत होते.

'There is no retirement for an artist it's your way of living, so there's no end to it.'

- साभार पोच -

- ◆ मुलांचा चित्रमय महाराष्ट्र - विद्याधर अमृते, मनन प्रकाशन, मुंबई, २००८
- ◆ पर्यावरण घोरोघरी - दिलीप कुलकर्णी, संतुलन प्रकाशन, रत्नागिरी, २०१२
- ◆ अश्ली सुट्टी सुरेख बाई - अनंत भावे, रोहन प्रकाशन पुणे, २०१० (द्वि. आ.)
- ◆ जोडाक्षरविरहित कविता - अनंत भावे, शिव पब्लिकेशन्स, पुणे, २००८

॥ उपक्रमशील शाळा ॥

बालकेंद्री शिक्षणातील नवा प्रयोग

प्रतिभा भराडे

२००३ साली मी सातारा जिल्ह्यातील 'कुमठे' या तालुक्यात बदली होऊन आले. तत्पूर्वी खटाव तालुक्यात नामदेव माळी, गट शिक्षणाधिकारी यांच्या मार्गदर्शनाने जिल्हा परिषद शाळेत काही उपक्रम राबविले होते. यामध्ये आलेले अनुभव, उपक्रम राबविताना जाणवलेल्या त्रुटी बाजूला करून कुमठे बीटमध्ये कामाला सुरुवात केली.

बीटमध्ये जिल्हा परिषदेच्या एकूण ३९ शाळा असून शिक्षक संख्या १३० त्यापैकी ८० टक्के शिक्षक तरुण व उत्साही होते ही खूपच जमेची बाजू होती. सुरुवातीच्या शाळा भेटीवेळी लक्षात येत होतं, शिक्षक कामाचे असले तरी त्यांच्या कामाला दिशा नव्हती. रोपटं कुंडीत वाढत होतं पण ती कुंडी सावलीत होती. शाळा बघताना त्या उदास, निरुत्साही वाटत होत्या. पावसाळी प्रदेश असला तरी शाळेचे आवार ओसाड होते. हे सगळं बदलायला हवं होतं, यासाठी प्रथम सर्व शिक्षकांना विश्वासात घेणं गरजेचं वाटलं. जुलै २००३ - तीन दिवसांची कार्यशाळा सर्व शिक्षकांसाठी आयोजित केली. कविता गायन, सांस्कृतिक कार्यक्रम, स्वाध्यायकार्ड्स निर्मिती, झांजपथक, लेझीमपथक इ. उपक्रमांचे प्रशिक्षण शिक्षकांना दिले. प्रशिक्षणासाठी सोनगावची शाळा निवडली. प्रशिक्षणापूर्वी त्या शाळेतील शिक्षकांच्या सहकार्याने मुलांचे अभ्यासक्रमावर आधारित

शिक्षणक्षेत्रात कार्यरत असणाऱ्या अनेकांना शिक्षणव्यवहाराची गुणवत्ता सुधारण्याची आस लागलेली आहे. अनेक नव्या कल्पना ते राबवित असतात. नवे उपक्रम, नवनवे प्रकल्प, नव्या अध्ययन-अध्यापन पध्दती, नवी धोरणे, नवी सैध्दांतिक संकल्पना या साऱ्या बाबी सातत्याने, शिक्षणाला नवे पण देत जातात. यातून शिक्षणाची नित्यनूतनता टिकवली जात असते. बऱ्याचदा हे 'नवे शोध' एखाद्या व्यक्तीपुरते, एखाद्या संस्थेपुरते किंवा एखाद्या उपक्रमापुरते मर्यादित राहतात. त्यांचा व्यापक प्रसार झाल्यास इतर सहकारी व्यक्ती व संस्थांना त्यांचा लाभ होऊ शकतो त्यामुळे या मासिकाने हे प्रसार कार्यही अंगावर घ्यायचे ठरविले आहे. उपक्रमशील शाळा हे सदर हा त्यातीलच एक प्रयत्न आहे.

पाच-पाच मिनिटांचे सांस्कृतिक कार्यक्रम या कार्यशाळेत दाखविले. घटकांचे दृढीकरण होण्यास मदत झाली.

कुमठे बीट दुर्गम, डोंगराळ भागात असलेला, डोंगराच्या कुशीत बसलेला प्रदेश आहे. दारिद्र्याचं प्रमाण जास्त, अनुत्साही वातावरण व ओसाड परिसर यामुळे मुलांना शाळेत येण्याची फारशी आवड नव्हती. या कार्यशाळेतच सर्व शिक्षकांच्या सहमतीने सर्वच शाळांमध्ये दुपारी चारनंतर योगासने, सूर्यनमस्कार, झांजपथक, लेझीमपथक, उभी-बैठी कवायत, साहित्य कवायत, मनोरे या उपक्रमांचे प्रात्यक्षिक घेण्याचे ठरविले. प्रत्येक महिन्यातून एकदा प्रत्येक शाळेत जायचे व उपक्रमांचे सादरीकरण पाहून मार्गदर्शन करायचे असे ठरविले.

यावेळी समस्या लक्षात येऊ लागल्या. ताशा व ढोल वाजविताना शिक्षकांना अडचणी येत होत्या. अशावेळी त्याच परिसरातील ज्या गावांमध्ये झांजपथके होती त्यातील मुलांची मदत घेऊन शाळेतील मुलांनाच

वाघे वाजवायला शिकविली. आज ३९ शाळांमध्ये वरील प्रकारात उत्कृष्टपणा आला आहे. काही शाळा तर शहरी कार्यक्रमांमधील सादरीकरणासाठी आमंत्रणे घेत आहेत. दडपलेल्या अंगभूत कलागुणांना वाव देणं, हाच या उपक्रमाचा हेतू होता. मैदानी उपक्रमामुळे खूप काही साध्य करता आले. 'स्व'ची जाणीव होऊन मुलांना आत्मविश्वासाने वावरता आले. झांज, लेझीम हे प्रकार ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांच्या खेळात आले. या आठवणी त्यांच्यासाठी आयुष्यातील गोड आठवणींपैकी असतील. याचा उपयोग १०० टक्के उपस्थितीसाठीही झाला. वर्गातील अभ्यासाबरोबर मुलांना मैदानात खेळता आलं. या खेळांमध्ये शिक्षकांनी वेळोवेळी नावीन्य आणलं. झांज, लेझीम पथकाबरोबरच पुढील वर्षी एरोबिक्स, भारतीयम, मोठे मनोरे, सवाद्य दोरीवरील उड्या इ. उपक्रम घेतले. कोणत्याही उपक्रमात १०० टक्के विद्यार्थ्यांचा सहभाग या उद्दिष्टामुळे सर्व विद्यार्थी आनंदाने सर्व उपक्रमात सहभागी होतात.

मुलांच्या उपस्थितीबरोबरच अभ्यासक्रमातील क्षमता सर्वच मुलांना प्राप्त होण्यासाठी उपक्रम ठरविले. प्रथम वर्गरचना बदलली. वर्गातील रंगीत पताका काढून टाकल्या. त्यामुळे वर्गात प्रकाश भरपूर प्रमाणात आला. प्रत्येक शाळेला आतून पांढराशुभ्र रंग लावून घेतला. भिंतींवर मुलांसाठी फळे तयार केले. प्रत्येक वर्गात शैक्षणिक साहित्य कोपरा तयार केला. त्यामध्ये विषयनिहाय बॉक्स ठेवले. यामध्ये मुलांनी तयार केलेली स्वाध्यायकार्ड्स ठेवली जातात. वर्गात आवश्यक असणारे शैक्षणिक साहित्य याच कोपऱ्यात पद्धशीरपणे ठेवले. ज्या शाळेत स्वतंत्र मोकळी खोली आहे. त्या शाळेत 'शैक्षणिक कक्ष' तयार केला. त्यामध्ये इतिहास कोपरा, भूगोल कोपरा, गणित व विज्ञान कोपरा, शा. शिक्षण साहित्य कोपरा, कार्यानुभव कोपरा अशी रचना करून मांडणी केली. यातील सर्व साहित्य मुलांच्या सहकार्याने तयार केले. गटागटात आंतरक्रिया होऊन एकमेकांच्या

॥ शिक्षणवेध ॥ जुलै २०१२ ॥५८ ॥

नवीन कल्पना कृतीतून अनुभवल्या. सर्व साहित्य मुलांनी हाताळावे असं आम्ही सर्वांनीच ठरविल्यामुळे साहित्याची मोडतोड कमी होऊ लागली. मुलं जबाबदारीने साहित्य घेतात व जागेवर ठेवतात. साहित्याबरोबर प्रत्येक वर्गात अवांतर वाचनासाठी पुस्तके ठेवली आहेत. कार्यालय रचना सुद्धा सर्व वर्ग दिसतील अशा करून घेतल्या आहेत.

मुलांसाठी फळे, खेळणी, विविध प्रकारची शैक्षणिक साधने यातील नावीन्य दिसू लागल्यामुळे मुलं आनंदी दिसू लागली. साहित्याबरोबर रमताना त्यांची कृतीशीलता वाढली. मुलांचे गट तयार केले. मुलांच्या नकळत प्रत्येक गटात अप्रगत, प्रगत, मुले, मुली, विशेष गरजा असणारी मुले यांचे संमिश्र गट तयार करून त्यांची विभागणी केली. ५ ते ७ मुलांचा एक गट अशा पद्धतीने उपक्रमांचे गटनिहाय साप्ताहिक नियोजन केले. कामे ठरवून दिली. वर्गाची स्वच्छता, परिपाठ, गटातील अभ्यास, अवांतर वाचन नोंदी, दैनंदिन उपस्थिती, तापमान नोंदी, बालसभेची तयारी, प्रश्नमंजुषा नियोजन, स्वाध्यायकार्ड्स निर्मिती, परसबागेत बागकाम ही कामे मनापासून व चांगल्या रीतीने व्हावी, यासाठी बिल्ले ठरविले. चांगले काम करणाऱ्या गटाला परिपाठाच्या वेळी बिल्ला दिला जातो. त्यामुळे प्रत्येक कामाला खिलाडूपद्धतीचे स्पर्धात्मक वातावरण तयार झाले. जिल्हा परिषद शाळेत शिक्षकाची असणारी कमी संख्या, वेळोवेळची इतर कामे यांचा विचार करून स्वाध्यायकार्डांचा उपक्रम राबवायला सुरुवात केली. प्रत्येक मुलाने शिकविलेल्या घटकावर स्वतःच्या वहीमध्ये प्रश्न तयार करायचे. गटातील सर्व विद्यार्थ्यांच्या प्रश्नांतील निवडक प्रश्न कार्डशीटच्या छोट्या कार्डवर लिहायचे...हे झाले स्वाध्यायकार्ड. एका वर्गात चार गट असतील तर एका घटकावर चार स्वाध्यायकार्ड्स तयार होतात. या कार्डवरील प्रश्न सर्व गटांनी वाचायचे. वाचून झाल्यानंतर गटांनी एकमेकांना प्रश्न विचारायचे. आठवड्यात जेवढी

कार्ड्स तयार होतील त्यावर आधारित सोमवारी प्रश्नमंजुषा आयोजित केली जाते. या उपक्रमाचा उपयोग मुलांना स्वयंअध्ययनाच्या सवयी लावण्यासाठी चांगला झाला. एक वर्ष या उपक्रमातील त्रुटी बाजूला करण्यात गेले. नंतर मात्र शिक्षक व विद्यार्थी या दोघांवरील ताण कमी होऊन मुलांच्या अभ्यासात प्रगती दिसून आली. ज्या दिवशी शिक्षक रजेवर असतात, त्या दिवशी विद्यार्थी स्वतःच वर्गाचे कामकाज उत्तम रीतीने चालवतात. वर्गातील एक विद्यार्थी घटक शिकवितो. इतर मुले गटागटाने कार्ड तयार करतात. एकमेकांना प्रश्न विचारतात. शाळेतला अभ्यासक्रम अशा पद्धतीने पूर्ण करत असतात.

प्रत्येक सोमवारी 'प्रश्नमंजुषा' हा उपक्रम राबविला जातो. विषय मुलं ठरवितात. पूर्ण आठवड्यात तयार केलेल्या प्रश्नांपैकी एका गटाने प्रश्न विचारायचा, इतर गटांनी स्पर्धेत सहभागी व्हायचे. ज्या गटाचा नंबर येईल त्या गटाला शिक्षक बिल्ला देतात. हा उपक्रम विद्यार्थी राबवितात. शिक्षक मार्गदर्शकाची भूमिका करतात. सुरुवातीचे दोन महिने शिक्षकांना हा उपक्रम मुलांमध्ये रुजविण्यास वेळ लागला. आता मुले सरावाने दर सोमवारी 'प्रश्नमंजुषा' घेण्यासाठी आग्रही असतात. या उपक्रमात बिल्ला त्याच गटाला मिळतो ज्या गटातील १०० टक्के मुलांचा सहभाग असतो. आपल्या गटाला नंबर मिळण्यासाठी मुले गटातील इतर मुलांची तयारी करवून घेतात.

दर 'शुक्रवारी' बालसभा होते. इयत्ता पहिलीसाठी विषय शिक्षक ठरवितात. इतर वर्ग स्वतःचे विषय स्वतः ठरवितात. ज्या गटाचा नंबर असेल तो गट अगोदरच्या शुक्रवारी आपला विषय जाहीर करतो. त्या विषयाच्या अनुषंगाने कार्यक्रमपत्रिका, अध्यक्षांनिवड, अनुमोदन, आभार अशा बाबी आपापसात वाटून घेतल्या जातात. त्यामुळे पहिलीचीसुद्धा 'बालसभा' नियोजनबद्ध होते. प्रत्येक विद्यार्थ्यांने सभाधीटपणे बोलायचेच असल्याने

धाडस, नेतृत्वगुण, अभिव्यक्ती या गुणांचा विकास होतो. अवांतर वाचनातील शब्दसंपत्तीचा उपयोग विद्यार्थी 'बालसभेत' करतात.

ग्रंथालयाचा नियमित वापर होण्यासाठी प्रत्येक वर्गात मुलांच्या संख्येएवढी किमान पुस्तके वर्गात ठेवलेली आहेत. प्रत्येक मुलाने आठवड्याला एक पुस्तक वाचायचे. भाषेच्या वर्गपाठाच्या वहीत आवडलेली वाक्ये, वाक्यप्रचार, अपरिचित शब्द लिहून काढायचे. यानंतर आपल्या गटातील मुलांना ती वही दाखवायची. वाचलेल्या पुस्तकाचे नाव व तारीख याची नोंद स्वतःच्या नोंदपत्रिकेत करायची. या उपक्रमात शिक्षकांचा पाठपुरावा खूपच महत्त्वाचा ठरला. प्रत्येक विद्यार्थी पुस्तक वाचतो की नाही याकडे शिक्षकांनी जाणीपूर्वक लक्ष दिल्यामुळे मुलांच्यात पुस्तक वाचनाची आवड निर्माण झाली आहे. भाषेच्या ज्या क्षमता मुलांना येत नाहीत. त्यासाठी या उपक्रमाचा चांगला उपयोग झाला.

कुमठे बीटमध्ये दोरीवरच्या मल्लखांबच्या छत्रपती पुरस्कारप्राप्त शिक्षिका माया पवार या जिल्हा परिषद शाळा, कारिया शाळेत काम करीत होत्या. त्यांनी शाळेच्या मुलींसाठी दोरीवरचा मल्लखांब सुरू केला होता. या शाळेतील मुलींना इतर पदकांबरोबर 'सुवर्णपदकही' मिळाले आहे. त्यांचे पतीही 'मल्लखांब'मध्ये छत्रपती पुरस्कारप्राप्त आहेत. या उभयतांच्या मदतीने बीटमधील २९ शाळांमध्ये 'दोरीवरचा मल्लखांब' सुरू केला. त्या-त्या शाळांमधील शिक्षकांना 'मल्लखांब'चे प्रशिक्षण दिले. आज २९ शाळांमध्ये दोरीवरचा मल्लखांब सुरू आहे. या मुलांसाठी तालुकास्तरावर स्पर्धाही आयोजित केली जाते.

'पाल्स' (People's Action for life saving) हा उपक्रम खूपच यशस्वी झाला. मुलांना मिळालेल्या खाऊच्या पैशातून काही पैसे मुले शाळेत बचतपेटीत जमा करतात. त्या रकमेतून गरीब मुलांच्या गरजा पूर्ण केल्या जातात. तसेच मुलांना 'त्याग' वृत्तीचे नकळत

धडेही दिले जातात. या योजनेत शिक्षकांचाही सक्रिय सहभाग आहे.

मुलांच्या कुपोषणाचा प्रश्न सोडविण्यासाठी डॉ. शैला दाभोलकर यांची मदत घेतली. त्यांच्या देखरेखीखाली दरवर्षी मुलांना जंतांच्या गोळ्या दिल्या जातात. मुलांचे हिमोग्लोबिनचे प्रमाण तपासून 'एचबी' संतुलनासाठी प्रयत्न केले. दाभोलकर मॅडमच्या 'प्रयोग परिवार' संस्थेमार्फत 'सेंट्रिय शेतीप्रकल्प' कुमठे बीटमधील सर्वच शाळांमध्ये राबविला आहे. यामध्ये माती तयार करणे, जीवामृत (अमृतपाणी) तयार करणे. सेंट्रिय कीटकनाशक फवारणी करणे, बीजप्रक्रिया करणे, मातीचा सामू पी.एच. पेपरने तपासणे या बाबी शिक्षक-विद्यार्थी मिळून करतात. आज प्रत्येक शाळेत शेती केली जाते. केळी, पपई, पेरू, शेवगा, कढीपत्ता ही झाडे सर्वच शाळांजवळ आहेत. शाळेला पुरेल एवढा भाजीपाला शाळेत तयार होत आहे. मुलांना सेंट्रिय अन्न शाळेत दिलं जातं. प्रत्येक मुलाच्या घरी 'परसबाग' आहे. 'प्रयोग परिवार' संस्था शेतीचे मार्गदर्शन वेळोवेळी करत आहे. शेती हे उत्पादनाचे चांगले साधन आहे. नोकरी नाही मिळाली तरीही उदरनिर्वाहापुरते उत्पन्न शेती देऊ शकते. हे या उपक्रमातून सिद्ध होते. शाळेत शेती शिकविण्यास समाजमान्यता मिळण्यासाठी डॉ. शैला दाभोलकर यांच्या मार्गदर्शनाखाली प्रत्येक शाळेत पालकमेळावे आयोजित केले. 'मुलांचा आहार, आरोग्य व शेती' या विषयावर जनजागृती केली. यामुळे या उपक्रमाला विरोध झाला नाही.

२००३ साली सर्व शिक्षकांच्या चर्चेतून 'मतिमंद' मुले वगळता, कोणत्याही मुलाला नापास करायचे नाही, असा 'अलिखित' निर्णय आम्ही घेतला होता. जे मूल पाठीमागे राहते त्या मागील कारणे शोधली जात होती. त्यासाठी मानसोपचार तज्ज्ञांची मदत घेतली. गरीब मुलांच्या घरातील आहाराचा प्रश्न सोडविला. सामाजिक संस्था, डॉक्टर, मानसोपचार तज्ज्ञ यांच्या मदतीने

॥ शिक्षणवेध ॥ जुलै २०१२ ॥६० ॥

मुलांच्या समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न केला. या उपक्रमात शिक्षक, केंद्रप्रमुख यांचा सक्रिय सहभाग मिळाला म्हणूनच आज या शाळा बोलक्या, देखण्या, मुलांच्या जीवाभावाच्या झालेल्या दिसून येत आहेत.

प्रत्येक शाळेत महिन्यातून एकदा सांस्कृतिक कार्यक्रम सादर केले जातात. हे कार्यक्रम अभ्यासक्रमावर आधारित असतात. 'बाएफ्' संस्थेच्या सहकार्याने गांडूळखतनिर्मिती, जलपुनर्भरण, औषधी वनस्पतींची बाग, प्लॅस्टिक पायपुसणी, सौरडायर, ग्रीनहाऊस, सौरचूल, टू-इन-वन साठी सौरकिट, वही वाचवा प्रकल्प इ. प्रकल्प ३३ शाळांमध्ये सातत्याने चालू आहेत.

कामातील चिकाटी, सातत्य यामुळे आज या जिल्हा परिषद शाळांतील गळती, उपस्थिती तसेच सर्वांगीण शैक्षणिक गुणक्ता विकासाच्या संदर्भातील प्रश्न उत्तम पद्धतीने सोडविले गेले. बालशिक्षण-संदर्भात वेगवेगळे प्रयोग यशस्वी करणारी प्रयोगशाळा या शाळांमध्ये उभी आहे. या प्रयोगशाळेतील बालके नियमितपणे तालबद्ध कृतीयुक्त पद्यगायन करतात. तालबद्ध आदर्श परिपाठ घेतात. पाढे पाठांतराबरोबरच आवडीचे उतारे पाठ करतात. आवडलेल्या वाक्यांचे संकलन करून 'सुविचार निर्मिती' करतात. दररोज एक वाक्य सुलेखन वहीत वळणदारपणे लिहितात... धाडसाने सुंदर बोलतात...

बालकेंद्री शिक्षणाच्या दिशेने आमचे उपक्रम म्हणजे आम्ही उचलेले केवळ एक पाऊल आहे याची आम्हाला जाणीव आहे. पण शासन- शिक्षक - पालक यांच्या सांघिक प्रयत्नातूनच बालकेंद्री शिक्षणाचे नवे वळण शाळांना मिळेल याची खात्री वाटते.

॥ पुस्तक परीक्षण ॥

‘माय मराठी : कशी लिहावी, कशी वाचावी’

हिमाली वतनदार

माणसाला भाषा बोलता, वाचता आणि लिहिता येते हे इतर प्राण्यांच्या तुलनेत त्याचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हटले पाहिजे. माणूस विचार करू शकतो आणि ते विचार भाषेद्वारेच इतरांसमक्ष प्रकट करू शकतो. भाषा नसतील तर खाणाखूणांच्या, अन्य माध्यमांच्याद्वारे संप्रेषण साधले असतेही परंतु त्याला खूप मर्यादा पडल्या असत्या हे निश्चित. भाषा एकूणच आपल्या आयुष्याचा कणा आहे. अनादिकालापासून ते आजपर्यंतची मानवाची जी प्रगती झाली आहे ती भाषेमुळेच. स्वतःस आलेले अनुभव, मिळवलेले ज्ञान, दुसऱ्यास सांगणे; शब्दबद्ध करून ठेवणे आणि पुढच्या पिढीपर्यंत संक्रमित करणे भाषेमुळे सहज शक्य झाले. एकूणच आपल्या कौटुंबिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनात भाषेला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे.

मूल जन्माला येते तेच भाषा शिक्षणाची क्षमता घेऊन, आपोआप, कुणीही न शिकवता ते भाषा अवगत करते. त्याच्या सभोवती बोलली जाणारी भाषा ऐकून अगदी नेमकेपणाने अवगत करत जाते. आपल्या भावना, इच्छा, राग इ. शब्दांतून व्यक्त करायला शिकते. माणसाचे सर्व व्यवहार मग आयुष्यभर भाषेच्या आधारे चालतात.

भाषा बोलणे आणि समजणे या दोन गोष्टी जरी नैसर्गिकरित्या होत असल्या तरी त्या भाषेची लिपी समजून घेऊन त्याचे वाचन आणि लेखन करणे अतिशय

महत्त्वाचे आहे. याच महत्त्वाच्या मुद्यांवर मार्गदर्शक ठरेल असे श्री. दिवाकर मोहनी यांचे ‘माय मराठी - कशी लिहावी, कशी वाचावी’ हे पुस्तक आहे. आपले सगळे आयुष्यभराचे व्यवहार आपण भाषेकरवी करतो. त्यामुळे शालेय स्तरावरच मुलांची भाषा उत्तम असेल तर पुढे त्यांना कोणत्याही क्षेत्रात यश संपादन करणे कठीण जात नाही हे आता सिध्द झाले आहे. तसेच अन्य शालेय विषय चांगल्याप्रकारे शिकण्यासाठी भाषा चांगली हवी. आजच्या शिक्षणाचा विचार करता भाषा शिक्षणाकडे होणारे दुर्लक्ष ही गंभीर बाब आहे. विशेषतः प्राथमिक शाळेत जाणाऱ्या मुलांच्या भाषिक क्षमतांमध्ये कोणतीही वृद्धी आढळली नाही तर ठोस कृती करण्याची गरज आहे. जिल्हा परिषदांच्याच नव्हे तर खाजगी अनेक प्राथमिक शाळांमधून आणि अन्य शैक्षणिक वातावरणांतही विद्यार्थ्यांचे प्रमाणभाषा मराठी लिहिण्या-वाचण्याचे कौशल्य पुरेसे विकसित झालेले नाही असे आढळते. प्राथमिक शिक्षणात चार-पाच वर्षे घालवूनही कित्येक विद्यार्थ्यांना व्यवस्थित वाचन करता येत नाही, लेखनातही अडचणी येतात. यासंदर्भात नेमके काय करता येईल; कोणत्या पद्धतीने भाषाशिक्षणास सुरुवात करावी अशा प्रश्नांबाबत मुलांना, शिक्षकांना मोहनींचे हे पुस्तक मार्गदर्शक ठरू शकते. या पुस्तिकेत प्रमाणभाषा म्हणजे काय, प्रमाणभाषेचे स्वरूप, प्रमाणभाषा वापरण्याचे उद्देश,

वाचनाची पद्धत याबाबत अत्यंत अभ्यासपूर्वक विवेचन दिले आहे. यामध्ये भाषेच्या लेखन-वाचनाबाबत इतक्या तपशीलात विचार केलेला आहे की, तो सर्वप्रकारच्या भाषाविषयक काम करणाऱ्या व्यक्तींना उपयुक्त ठरावा.

कोणत्याही प्रदेशात लेखन-वाचनाची जी भाषा असते ती 'प्रमाणभाषा' असते, असावी लागते. बोलीभाषा भिन्न असू शकतात मात्र प्रमाणभाषा एकच असते. उदाहरणार्थ मराठी ही प्रमाणभाषा असून अहिराणी, नागपुरी, वऱ्हाडी अशा काही तिच्या बोली आहेत. बोलींचे सौंदर्य, स्वातंत्र्य आणि अस्तित्व मान्य करूनही प्रमाण भाषेची आवश्यकता असते असे आपल्याला म्हणता येईल. प्रमाणभाषा सर्वत्र संपर्काचे माध्यम असते. त्यामुळे प्रमाणभाषा ही व्याकरणाच्या निश्चित नियमानुसार आणि जे लिहिले आहे तोच अर्थ व्यक्त करणारी असावयास हवी. मात्र सध्याच्या मुद्रित रूपातील असा नेमकेपणा मराठीत नाही अशी खंत मोहनींनी व्यक्त केली आहे. मोहनींनी स्वतः मुद्रक म्हणून काम केलेले आहे. त्यामुळे प्रमाणीकृत मराठीचे विशिष्ट रूप कायम असेल तर वाचनाच्या दृष्टीने ते सोयीचे होईल, असे त्यांना वाटते. आजच्या बऱ्याच विद्यार्थ्यांना वाचन येत नाही, आले तरी ते अडखळत येते, वाचलेल्या गोष्टींचा अर्थ लागत नाही, परत-परत तेच शिकवावे लागते, शिकवावे लागते त्यामुळे मग वाचनातील रस नाहिसा होतो. या सर्व समस्यांचा विचार पालक-शिक्षकांनी गांभीर्याने करणे गरजेचे आहे.

देवनागरी लिपीचे सुलभ, वेगाने व शास्त्रशुद्धपणे वाचन व लेखन कसे करायचे ; कसे शिकवायचे हे या पुस्तिकेतील तीन निबंधांमधून उलगडले आहे. पहिल्या 'द्रुतवाचन-गरज आणि उपाय' या निबंधातून मुलांना सुरुवातीपासून वाचनाची गोडी कशी लावायची त्यासाठी काय-काय करता येईल हे सविस्तर सांगितले आहे. मुलांना वाचन शिकवायचे तर छोटी-छोटी वाक्ये, तीन ते पाच शब्दांची अशी शिकवणे, कागदी पट्ट्या कराव्यात,

॥ शिक्षणवेध ॥ जुलै २०१२ ॥६२ ॥

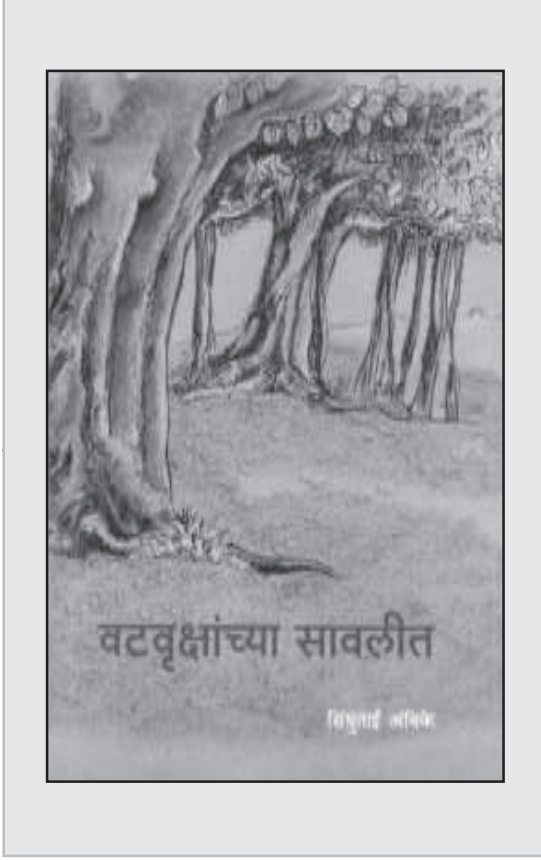
वाक्यपट्टी शोधण्याचा खेळ घ्यावा व वाचनाकरता मुलांना प्रोत्साहित करावे अशा काही मार्गदर्शक सूचना मोहनींनी दिल्या आहेत. पाठांतर व केवळ श्रवणावर भर न देता वाचनावर भर द्यावा, कारण ऐकणे केव्हाही सोपे असते त्यास फार कष्ट घ्यावे लागत नाहीत. मात्र वाचन कठीण म्हणून त्याचा विनाकारण आळस केला जातो. आपली मुले वाचनशत्रू होऊ नयेत म्हणून शिक्षक व पालकांनी दक्ष राहणे गरजेचे आहे, असे मोहनींनी सांगितले आहे.

द्रुतवाचन करण्याची सवय, वाचलेल्याचा अर्थ लावत जाणे, वाढते वाचन, वाचन आणि उच्चारण यांचा संबंध अशा मुद्यांविषयी माहिती दिली आहे.

वेगवान व शास्त्रशुद्ध वाचन कौशल्याप्रमाणेच शास्त्रशुद्ध लेखनाविषयी दुसऱ्या निबंधात दिले आहे. शुद्धलेखनाचे महत्त्व, शुद्धलेखन का करायचे, कसे करायचे, जोडाक्षरं कशी शिकवावीत हे या निबंधात दिलेले आहे. शास्त्रशुद्ध लेखनामुळे जो अर्थ लिहिणाऱ्याला अभिप्रेत आहे तोच अर्थ वाचणाराही लावू शकतो. त्याचप्रमाणे अशाप्रकारे लेखनामुळे साधारण बुद्धीच्या कोणत्याही परभाषिकालाही त्यातून उत्तम अर्थबोध होऊ शकतो. म्हणजे आपण लिहिलेले कोणत्याही व्यक्तीस अडथळ्याचीना वाचता यावे असे वाटत असले तर चांगल्या अक्षरांत व प्रमाणभाषेत लिहिणे श्रेयस्कर असे मोहनी म्हणतात. मोहनींनी या पुस्तकात द्रुतवाचन व नियमानुसार लेखन यांचा संबंध उलगडून दाखवला आहे. तिसऱ्या निबंधात मराठी भाषेच्या लिपीसंबंधी विस्ताराने चर्चा केली आहे व जोडाक्षरांविषयी माहिती दिली आहे.

श्री. मोहनींच्या या पुस्तिकेत सर्व व्यंजनमालेतील व्यजनांश व स्वरांश वेगवेगळ्या रंगांनी लिहिला आहे हे वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.

शिक्षक हा आयुष्यभर शिक्षकच असतो,
तसा तो विद्यार्थीही असायला हवा,
त्याची आपल्या कामावर नितांत श्रद्धा हवी,
भक्ती हवी, प्रेम हवे,
हेच मी माझ्या सर्व बंधुभगिनींना सांगते.
तुम्ही शिक्षक असाल तर

आपल्या शिक्षणकार्यात विरघळून जा.
त्या आनंदासारखा ब्रह्मानंद नाही,
त्या कार्यासारखे देवकार्य नाही,
त्या कार्यासारखे देशकार्य नाही.
माझी तर हीच श्रद्धा आहे.

**बालशिक्षणासाठी आपले आयुष्य वेचणाऱ्या
थोर शिक्षणतज्ज्ञ सिंधुताई अंबिके यांचे आत्मकथन.**

वटवृक्षांच्या सावलीत

लेखिका - सिंधुताई अंबिके

प्रकाशक - ग्राममंगल प्रकाशन, मूल्य - रु. १७५/-

॥६३॥ जुलै २०१२ ॥ शिक्षणवेध ॥

॥ लहान मुलांच्या पालकांसाठी ॥

‘अक्षर’ ओळख

सुषमा पाध्ये

ग्राममंगलतर्फे आम्ही बालवाडी प्रशिक्षण वर्ग घेत असतो. बालशिक्षणासाठी उपयुक्त अशा अनेक गोष्टी त्या अनुषंगाने पालकांपर्यंत, शिक्षकांपर्यंत पोहचत असतात. ‘मुलांच्या भाषिक क्षमता विकसित करण्यासाठी पालकांनी आपल्या बोलण्यातून, मुलाला बोलण्यात सहभागी करून घेण्यातून, वाचन अनुभवातून भाषेचे वातावरण तयार करणे गरजेचे असते. त्यातूनच समृद्ध भाषेकडे त्यांची वाटचाल सुरू होते अशा अनुभवातील मूल बडबडे होते, उत्सुक होते. त्याचे बोलणे सुसंगत होते.’ असे मी या प्रशिक्षणात सांगत होते. विदुला, एका सुशिक्षित पालक, मुलाच्या वयाबरोबरच स्वतःच पालकपण विकसित करणारी आई बालविकास अभ्यासातून समजून घेत होती. ती म्हणाली “ताई, तुम्ही आज जे आज भाषिक विकासाबद्दल बोलत होतात ना, त्यातील खूप बाबी मी जाणीवपूर्वक, अभ्यासातून किंवा कळत-नकळत करत आले आहे पण तुमच्या सांगण्याने, मला मुलाच्या भाषिक विकासाचे सारे टप्पे आणि त्यातील आमच्या जबाबदाऱ्या हे अधिक नीट, सखोलपणे समजले.”

भाषा हे आपल्याला एक सहज प्राप्त झालेले साधन आहे. भाषा शिकण्याच्या क्षमता घेऊनच आपण जन्माला येतो. मुलाला जितक्या सहजपणाने रांगायला, चालायला येते तितक्या सहजपणाने स्वभाषा येते पण

भाषा येणे आणि समृद्ध होणे यात फरक आहे. भाषा एक सुसंगतपणे विचार, भावना व्यक्त करण्याचे माध्यम आहे. व्यागोत्स्की या रशियन मानसशास्त्रज्ञाने म्हटल्याप्रमाणे ‘भाषा हे एक मानस साधन आहे. व्यक्तीच्या आत्मविश्वासाचा, आत्मसन्मानाचा भाषा हा एक पदर आहे. भाषा जाणीवपूर्वक विकसित करावी लागते. एक वर्षापासून सहा सात वर्षांपर्यंत मुले टीपकागदासारखे वातावरणातून भाषा शोधून घेत असतात. याचा अर्थ भाषेचे वातावरण आपल्याला तयार करायला हवे.

चांगली भाषा ऐकण्याचे, बोलण्याचे आणि वाचण्याचे अनुभव एक ते सहा वर्षांच्या वयात मुलाला मिळायला हवे. मुलांशी सहज बोलणे व्हायला हवे. रोजच्या घटनांवर मुलांशी बोलायला हवे. यासाठी खेळता खेळता त्यांच्याशी गप्पा माराव्यात. घरात कोणते खाऊ केले आहेत, कोणती भाजी केली आहे त्यांची चव, रंग सांगावेत. कच्च्या भाज्यांचे स्पर्श, वास, रंग दाखवावे. यातून सहज भाषा विकास होत असतो. मुलांना समजेल, आवडेल अशा सोपेपणाने परिसरातील असंख्य बाबी पाऊस, आकाश, झाडे यांची ओळख करून द्यावी. यातून शब्दसंग्रह वाढतो, आजूबाजूच्या जगाची ओळख

होऊन कुतूहल जागरूक होते.

मुलांच्या भाषासमृद्धीचा एक सर्वात सुंदर मार्ग म्हणजे 'गोष्टी सांगणे'. अगदी सात आठ महिन्याचे मूल झाले आणि ते हात पाय हलवत आपले बोलणे लक्षपूर्वक ऐकू लागले की चिमुकल्या पाच सात वाक्यांच्या गोष्टी सांगायला सुरुवात करावी. मुले आपले बोलणे समजून घ्यायला लागतात. एवढेच नाही तर लक्षात ठेवू लागतात. बोलू लागली की हे शब्द, त्यातील सुसंगती मुलांना आपोआप मदत रूप होते. मूल बसू लागले की मोठी चित्रे घेऊन त्यातल्या गमतीजमती मुलांना दाखवाव्यात. टिव्ही, कॉम्प्युटरमधील हलत्या धावत्या कार्टूनपेक्षाही चित्रांचे, चित्रमय गोष्टींचे जग आकर्षक आहे. ४०० वर्षांपूर्वी जॉन कोमेनिअम याने मुलांसाठी पहिली चित्रपुस्तके तयार केली. आजही अशा पुस्तकांचे महत्त्व आहे. चित्रमय पुस्तकांमुळे मुलांचे आपल्या बोलण्याकडे लक्ष केंद्रित होते. चित्रमय गोष्टीतील मजकूर एक दोन ओळींचा असतो. दोन वर्षांनंतरच्या मुलांना असे पुस्तक समोर बसवून वाचून दाखवावे. यात मुले खूपच रमतात. उत्सुकतेने बोलतात. प्रश्न

विचारतात. हळूहळू आपल्या कल्पनेची भर टाकू लागतात. गोष्ट ऐकायला, चित्र बघायला पुन्हापुन्हा हाताळायला आवडू लागते. गोष्ट तर पाठच होऊन जाते.

तीन चार वर्षांच्या मुलांना गोष्ट सांगताना गोष्टीचे नाव, लेखकाचे नाव जरूर सांगावे. प्रत्येक ओळी खालून मुलांना शब्द दिसतील अशा पद्धतीने बोट फिरवावे. आपण जे बोलतो ते दिसू शकते. आपण जी चित्रे पाहतो त्याचे नाव चित्राखाली लिहिलेले असते. चित्रात दिसणारी गंमत वाक्यात लिहिलेली असते. हे हळूहळू त्यांच्या लक्षात येते. म्हणजेच भाषेची लिपी ओळखीची होऊ लागते. काही दिवसांनी आपल्यासारखी ते गोष्ट वाचून सांगू लागतात. मुलांना उत्सुकता वाटणारे कोणतेही मासिक पुस्तक ते घेऊन येतात आणि 'वाचून दाखव' म्हणतात. अक्षर शब्दांच्या अनोरख्या दुनियेशी त्यांची दोस्ती होऊ लागते. ही त्यांची दोस्ती जन्मभर पुरणारी असते ती अक्षर म्हणजे कधीही नष्ट न होणारी अशी असते. पालक म्हणून आपल्याला तेच अपेक्षित असते. ■

शिक्षणवेधसाठी आपण हे करू शकता.

- वार्षिक वर्गणीदार
- एखाद्या कुटुंबाला अंक भेट
- कल्पक सूचना
- विविध शैक्षणिक संदर्भ किंवा माहिती
- आपलं कसदार लेखन
- वर्षभर किमान एखादी जाहिरात
- उपक्रमांसाठी प्रायोजक
- परीक्षणार्थ पुस्तके
- प्रतिक्रिया आणि शुभेच्छा

॥ लेखक परिचय ॥

- ◆ **अनिल जोशी**, कार्यवाह, महाराष्ट्र बालशिक्षण परिषद, वाई, सहसचिव-प्रज्ञापाठशाळा, वाई, अध्यक्ष - मकरंद पत्रकार प्रतिष्ठान, वाई.
भ्रमणध्वनी : ९७६६९९५९०४
- ◆ **विवेक सावंत**, व्यवस्थापकीय संचालक महाराष्ट्र ज्ञान महामंडळ, पुणे.
md@mkcl.org
- ◆ **डॉ. पंडित विद्यासागर**, भौतिकशास्त्र विभाग प्रमुख, पुणे विद्यापीठ, अधिष्ठाता - विज्ञान शाखा, पुणे विद्यापीठ, महाविद्यालय आणि विद्यापीठ विकास मंडळ, पुणे संस्थेचे संचालक, विज्ञानासंबंधी अनेक पुस्तके तसेच लघुपट यांची निर्मिती.
prof_pbv@yahoo.com
- ◆ **प्राचार्य डॉ. कैलास नरहरी बबले**, समन्वयक विकास शिक्षण प्रकल्प, पुणे, प्राचार्य प्रतिभा वाणिज्य, विज्ञान व संगणकशास्त्र महाविद्यालय, नवी सांगवी, पुणे - २७.
kailasbavale@gmail.com
- ◆ **सी. के. देसाई**, माजी प्राध्यापक, संगमनेर महाविद्यालय, माजी संचालक-मुक्तांगण, एक्ल्पोरेटरी सायन्स सेंटर, पुणे, व्हर्चुअल स्कूल प्रकल्प -समन्वयक, बजाज विज्ञान केंद्र, वर्धा, सल्लागार व प्रकल्पप्रमुख.
ckdesai58@gmail.com
- ◆ **सुनित पोतनीस**, दीर्घकालापासून वर्तमानपत्र आणि नियतकालिकांमध्ये लेखनाचा अनुभव, सध्या दैनिक लोकसत्ता मधून 'सफर कालपर्वाची' हे सदर चालू आहे.
sunitpotnis@reddifmail.com
- ◆ **अपर्णा कुलकर्णी**, अधिव्याख्याता -एम.एड.शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, एस.एन.डी.टी.विद्यापीठ पुणे.
aparna.edu@gmail.com
- ◆ **प्रतिभा भराडे**, शिक्षण विस्तार अधिकारी, पंचायत समिती, सातारा.
bharade321@reddifmail.com
- ◆ **सुषमा पाध्ये**, संचालक - ग्राममंगल
padhye.sushama@gmail.com

॥ शिक्षणवेध ॥ जुलै २०१२ ॥६६ ॥